

EN UNDERSÖKNING

Detta är en berättelse om två personer, Walther Sommerlath och Efim Wechsler, samt deras familjer under ett de mest dramatiska skedena av 1900-talet. Deras vägar korsades till följd av den storpolitiska utvecklingen. I denna fjärde version har vissa redaktionella ändringar gjorts. Därtill har närmare uppgifter om Walther Sommerlaths återresa till Brasilien 1937-1938 lagts till i avsnitt 5. Till åtskilliga noter har även fogats källdokumentet.

Innehåll

- I. Efim (Ernst) Wechsler
- II. Ariseringen i Tyskland
- III. Wechslers fastighet
- IV. Firma Wechsler und Hennig
- V. Walther Sommerlath
- VI. Partiorganisationerna i Brasilien
- VII. Den typiska partimedlemmen
- VIII. Begreppet "Wehrwirtschaft"
- IX. Firma Walther Sommerlath
- X. Firman upphör
- XI. Vilka förvärvade företag under ariseringsprocessen?
- XII. Kontakter med Brasilien
- XIII. De brasilianska egendomarna
- XIV. Källor och litteratur

1. Efim (Ernst) Wechsler

Efim Wechsler föddes den 19 januari 1883 i Chisinau i dagens Moldavien, då centralort i Bessarabien, som vid den tiden ingick i Ryssland. I de invandringsakter som upprättades när han senare flyttade till Brasilien, angavs först att han var född i Ryssland, men detta ströks och korrigerades till Chisinau. Skälet var antingen att han inte ville framstå som född i Ryssland, eller möjligen att man försökte anpassa uppgifterna efter tidens skiftande maktförhållanden. Han tillhörde en judisk familj, och hans föräldrar hette Sine och Bertha.¹ Något närmare om hans härkomst är inte bekant, annat än att namnet Wechsler inte var helt ovanligt i Chisinau vid denna tid. En förmögen köpman vid namn S. Wexler var verksam där i

¹ Ankomstjournal; Desembarque no porto de Santos, Policia Maritima, 034930 17/6 1939; Arquivo Nacional, Rio de Janeiro. Invandrarakt Efim Wechsler, Serviço de Registro de Estrangeiros 11 mars 1942; Arquivo Nacional.

mitten av 1800-talet, och 1908 öppnade en viss Sj. D. Wexler ett garveri i staden.² Vid sekelskiftet uppgick antalet judiska medborgare i Chisinau till 43 %. Tiden var orolig och trakten skakades under dessa år av åtskilliga pogromer. Enligt egna uppgifter kom Wechsler till Berlin år 1900. Under senare år kallade han sig Ernst.

Den 14 november 1913 födde Efim och hustrun Gitlia en dotter Ilse.³ Hustrun skall ha avlidit 1922.⁴ 1931 blev Efim och dottern Ilse tyska medborgare. Ilse gifte sig med tiden med Wolfgang Cohen. Denne angavs senare i den officiella brasilianska publikationen *Diario Oficial* som tysk medborgare, född den 10 februari 1899 av föräldrarna Oskar Louis Cohen och Lydia Cohen.⁵

Wechsler var ingenjör och hade egen byrå på olika adresser i stadsdelen Charlottenburg, en borgerlig del av Berlin med stora parkområden. Under åren 1918 till 1936 är han införd i Berlins adressbok som bosatt på adressen Windscheidstrasse 39. År 1937 saknas adressuppgift för honom, men för åren 1938 och 1939 anges adressen Landshuter Strasse 11. Från 1919 låg ingenjörbyrån mitt i staden på Unter den Linden, och 1923 drev han egen verkstad. Vid sidan av den fanns i Berlins adressbok samma år även nämnd företaget E. Wechsler G.m.b.H., Fabrikation, Import und Export. Uppenbarligen hade han också ambition att driva handel med sina produkter.

Samma år 1923 hade han även förvärvat ett hyreshus på Belle-Alliancestrasse i Kreuzberg, en stadsdel som hade expanderat med industrialiseringen i slutet av 1800-talet och präglades av tät bebyggelse och åtskilliga småföretag.⁶ Tillsammans med den äldre partnern Paul Hennig grundade han 1929 verkstadsföretaget Wechsler und Hennig.

De nya lagarna och ariseringspolitiken började snart göra läget besvärligt för Wechsler. Detta framtvängde så småningom en försäljning av företaget, som han var ensam ägare till efter att 1936 ha köpt ut Hennig. Senare kom fastigheten att överlämnas till tvångsförvaltning.

Den 24 juni 1935 meddelade myndigheten *Polizeipräsident Berlin* att medborgarskapet dragits in för Efim Wechsler och Ilse. Kort därpå emigrerade Ilse till Brasilien. Det mesta tyder på att hon inte som många andra reste från Hamburg utan att hon tog sig till Italien och Genua. Där embarkerade hon fartyget *Mendoza*, tillhörigt det franska rederiet *Société Générale de Transport Maritimes*, som bedrev trafik på Sydamerika. Enligt invandrarakterna skall hon ha anlänt i augusti 1936 till den stora hamnstaden Santos i delstaten São Paulo. Hon flyttade till Rio de Janeiro, omnämndes som sekreterare och bodde på Av. Copacabana nr. 554, Apt. 92.⁷

En kort tid efter Kristallnatten mellan den 10 och 11 november 1938 uppmanades Wechsler den 20 december av samma myndighet att lämna landet, och den 24 maj 1939 anmälde han

² <http://kishinev80.ru/guide/b/196.html>, 13/8 2011; *Промышленность Бессарабии в конце XIX-начале XX в*”, s. 76.

³ Invandrarakt Ilse Wechsler, Serviço de Registro de Estrangeiros 19 augusti 1942; Arquivo Nacional.

⁴ Escritura de Venda e Compra, Estado de Sao Paulo, 11/11 1939. Familjearkivet. Här anges hustruns namn som Augusta Diamante.

⁵ *Diario Oficial* 25 juli 1950.

⁶ Elsa Schneider 13/11 1950 till Magistrat von Gross-Berlin, Wiedergutmachungsamt, Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

⁷ <http://www.merchantnavyofficers.com/mendoza.html>; tidningen *Folha* i São Paulo <http://folha.com.br/>; tidningen *La Stampa* <http://www3.lastampa.it/archivio-storico/>; gm Bengt Nilsson, Linköping. Invandrarakt Ilse Wechsler, Serviço de Registro de Estrangeiros 19 augusti 1942; Arquivo Nacional.

sin avsikt att emigrera till São Paulo.⁸ Med ett pass utställt i Berlin den 21 april 1939 begav han sig till Hamburg för att embarkera fartyget Antonio Delfino på 8 000 ton under kaptenen Christian Grau. Efter 21 dygns resa, där han liksom de flesta medpassagerarna reste i mellanklass, anlände han den 17 juni till Santos. De övriga 43 passagerarna var brasilianska, tyska, portugisiska, schweiziska eller engelska medborgare. Av de tyska medborgarna angavs fyra personer som judar. Wechsler var den ende som bokfördes som statslös. Han angavs vara 56 år gammal, ensamstående och jude. Vid ankomsten tog han in på adressen Avenida de Abril nr. 53.⁹

Resan i mellanklass var för övrigt inte billig. Enligt en biljett för en familj Homburger, som reste med samma tur, och som återges i ett arbete av Sofia Débora Levy, kostade resan 1 110 riksmark tur och retur. Anmärkningsvärt är förstås att man hade löst biljett tur och retur, men det kan ha haft att göra med visumbestämmelser.¹⁰

Enligt uppgifter i tidskrift *Jüdische Auswanderung* var invandringen i Brasilien hårt reglerad. I 1938 års invandringslag var den årliga kvoten av tyska medborgare bestämd till 4 772 personer. Förutsättning för tillstånd att invandra var att ansökan måste komma från en person boende i landet. Intressant är också att man ville undvika invandring till industrier och städer. Prioritet gavs åt lantbrukare eller sådana som arbetade i företag knutna till lantbruk.¹¹

Utvandringen ur Tyskland var förenad med åtskilliga ekonomiska upppoffringar. Emigranten fick föra med sig högst 10 riksmark i likvida medel jämte ett mindre belopp avsett att täcka kostnader i samband med själva resan. Allt därutöver krävde särskilt tillstånd från valutamyndigheterna. Före oktober 1937 hade man fått föra med sig belopp om 8 000 riksmark, och detta kunde då Ilse och hennes make ha utnyttjat. Dessa möjligheter drogs in under sommaren 1938.¹²

Resten av personens kapital överfördes till konto, som han inte förfogade över, ett s.k. *Sperrkonto*. Den som flyttade från Tyskland var dessutom tvungen att betala en särskild skatt, *Reichsfluchtsteuer* med 25 procent av den samlade förmögenheten. För att klara detta hade Wechsler tagit ett lån om 10 200 riksmark på sin fastighet.¹³ Som jämförelse kan nämnas att en riksmark 1939 enligt uppgifter från den tyska statistikmyndigheten *Statistisches Bundesamt* motsvarade ett köpvärde av 3,70 Euro år 2011.¹⁴

Strax efter ankomsten till Brasilien började Wechsler arbeta i en fabrik i São Paulo, Companhia Brasileira de Usinas Metalúrgicas Fundação Nacional. Under de första åren bodde

⁸ Elsa Schneider 13/11 1950 till Magistrat von Gross-Berlin, Wiedergutmachungsamt, Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

⁹ Ankomstjournal; Desembarque no porto de Santos, Polícia Marítima, 034930 17/6 1939; Arquivo Nacional, Rio de Janeiro.

¹⁰ Sofia Débora Levy, 8 relatos sobre viver antes, durante e depois do Holocausto por homen (Rio de Janeiro 2006).

¹¹ Tidskriften *Jüdische Auswanderung* 1936:1, 1939:1.

¹² Michael Schäbitz, "The Flight and Expulsion of German Jews", i Beate Meyer, *Jews in Nazi Berlin* (Chicago 2009), s 46.

¹³ Elsa Schneider 30 mars 1951 till Senator für Justiz, Wiedergutmachungsamt Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

¹⁴ http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Währungsgeschichte 2011-07-12.

han på åtskilliga olika adresser.¹⁵ Fyra år senare flyttade han till Rio de Janeiro. 1943 köpte han en tomt i Jacarepaguá, där han också byggde ett hus och en liten verkstad med adressen Estrada Tres Rio 97. Köpet skall ha kostat honom 48 000 cruzeiros. Cruzeiro var den nya valuta som infördes 1942, och den motsvarade ett värde av omkr. 20 cruzeiros för en US dollar.¹⁶

Här bodde han i anslutning till verkstaden, men någon tid 1944-1945 bodde han även på adressen Rua General Bruce nr. 502.¹⁷ Jacarepaguá var en förstad i huvudstadens västra del, präglad av varierad småborgerlig bebyggelse. 1948 beskrevs företaget på det egna brevpaperet som - i tysk översättning - Metalurgica Brasil, Kunstschlosserei, Ingenieurarbeiten, Mechanik im Allgemeinen,¹⁸

1948 gifte Ilse om sig efter att ha skiljt sig från Wolfgang Cohen. Sannolikt separerade de två ganska kort efter ankomsten till Brasilien. Uppgifter tyder på att Wolfgang Cohen kan ha avlidit i Brasilien 1965.¹⁹ Den nye maken var en affärsman vid namn Juliusz Kauf, född den 1 januari 1899 i Wien och son till Leon och Zofia Kauf. Han var polsk medborgare. Före giftermålet var Ilse bosatt på Rua General Azevedo Pimentel nr. 14, Kauf på Rua Inhangá nr. 27. Hon antog namnet Ilse Wechsler Kauf och uppgav två år senare att hon bodde på Rua Barão de Ipanema 115.²⁰ 1950 blev såväl Wechsler som dottern Ilse och hennes nya man brasilianska medborgare.²¹

Efim Wechsler avled 1962, och han begrovs i Rio de Janeiro. 1990 avled även Ilse Wechsler Kauf i Rio de Janeiro. Hon var barnlös.

2. Ariseringen i Tyskland

Förändring av ras- och medborgarlagar samt den fortgående ariseringen av det tyska näringslivet är en självklar bakgrund till försäljningen av Wechslers fastighet och firma Wechsler und Hennig. Samma utveckling ledde till att Efim och Ilse Wechsler utvandrade till Brasilien.

I den forskning om ariseringen som inleddes på 1960-talet, har det framhållits att det egentligen var fråga om en motsägelsefull process, fylld av motstridiga direktiv, fördröjning och tidvis taktisk återhållsamhet, inte alls den lineära, konsekventa utveckling som man skulle ha kunnat vänta sig.²² Utvecklingen är komplicerad men kan beskrivas på följande sätt.²³

¹⁵ Invandrarakt Efim Wechsler, Serviço de Registro de Estrangeiros diarieförd 11 mars 1942; Arquivo Nacional.

¹⁶ Diário Oficial 6 mars 1943.

¹⁷ Invandrarakt, Serviço de Registro de Estrangeiros 17 maj 1945; Arquivo Nacional.

¹⁸ Fullmakt i tysk översättning att företräda Wechsler, Rio de Janeiro 24/5 1948; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

¹⁹ Senaste påträffade uppgiften om honom i Diário Oficial är från 1965.

²⁰ Notariatsintyg för Ilse Wechsler, Pública Forma, påskrift 24/9 1948; Arquivo Nacional. Intyg från säkerhetsavdelningen, Inrikesministeriet 29/4 1950; Arquivo Nacional.

²¹ Departamento Federal de Segurança Pública 26 juni 1950; Arquivo Nacional.

²² Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*; New York 2002, s 2 ff.

²³ Sammanställningen i detta avsnitt bygger i allt väsentligt på utredningen *Sverige och judarnas tillgångar (SOU 1999:20)*.

På 1930-talet fanns en ingående valutareglering i Tyskland. Den tillkom mot bakgrund av den ekonomiska depressionen vid 1930-talets början men fick efterhand inslag som syftade till att tränga undan det judiska inflytandet i det tyska näringslivet.

Den ekonomiska krisen blev akut till följd av att Österreichische Creditanstalt, som hade en central ställning på den internationella kapitalmarknaden, gick omkull 1931. Detta framkallade allmän panik i Tyskland, och bankerna drabbades av massuttag. Utländska krediter drogs in. Tyska riksbankens innehav av guld och värdepapper minskade drastiskt. I juli 1931 föll den näst största tyska banken, Darmstädter und Nationalbank.

I motsats till många andra drabbade nationer valde Tyskland att ännu en tid behålla guldmynntfoten, vilket medförde att tyska exportvaror blev dyra på den internationella marknaden. Utrikeshandeln minskade starkt i omfattning, och det exportöverskott som tidigare rått ersattes av ett importöverskott. Oron kunde stillas något genom att man i Tyskland senare samma år delvis förbjöd skuldbetalningar till utlandet och att man samtidigt slöt ett moratorieavtal med utländska fordringsägare. Avtalet innebar att utländskt kapital till ett belopp av cirka 24 miljarder riksmark blev infruset i Tyskland.

För att komma tillrätta med de problem som den dåliga handelsbalansen medförde, infördes systemet att den tyska staten beviljade premier till företag som sålde på export. Samtidigt infördes valutarestriktioner som innebar bland annat att enskilda tyska näringsidkares möjligheter att importera varor begränsades av den valutatilldelning som medgavs. En central myndighet fastställde prioritetsordningen bland importörerna. Under våren 1932 stramades tilldelningen åt kraftigt. Det ledde i sin tur till att flera andra europeiska länder strävade efter att på ett övergripande plan införa kvittning, s.k. clearing, mellan import- och exportlikvider i förhållande till Tyskland.

Trots att Sverige i det längsta försökte hävda frihandelsprincipen, tvangs även den svenska regeringen så småningom att anpassa sig efter de nya förhållandena. 1931 slöt man ett avtal om importkvoter med Frankrike, och 1934 skrev man under ett clearingavtal med Tyskland, året därpå även med Italien.²⁴

Den 4 februari 1935 infördes en ny tysk valutalag. Det stadgades bland annat att personer som bodde i Tyskland var skyldiga att anmäla till den tyska riksbanken om de hade utländska betalningsmedel, fordringar eller värdepapper. Även innehav av guld skulle anmälas. Om riksbanken så påfordrade var man sedan tvungen att överlåta sin egendom till riksbanken. Att den tyska riksbanken faktiskt utnyttjade sin möjlighet att på detta sätt förvärva användbara betalningsmedel satte spår också i Sverige. Skyldigheten att lösa in guld och utländska valutor gällde samtliga, inte enbart judar och andra förföljda grupper. Ersättning gavs i riksmark.

Sammantagna blev de tyska valutarestriktionerna detaljerade, ingripande och svåra att överblicka. De kom att omfatta inte bara traditionella betalningsmedel som valutor och guld utan också ädelstenar, silver och platina. Friheten för enskilda personer och företag inskränktes starkt. Det var exempelvis förbjudet att utan särskilt tillstånd föra ut mer än ett bestämt antal riksmark. Efter sommaren 1937 infördes import- och exportförbud avseende sedlar i tysk valuta.

²⁴ Gunnar Häggelöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget* (Stockholm 1958) sid 16 ff.

De tyska valutaförfattningarna innehöll också särskilda straffbestämmelser. Utöver dessa utfärdades den 1 december 1936 en lag som gav möjlighet att döma till dödsstraff för s.k. närings sabotage. Enligt lagen straffades tyska medborgare som medvetet och samvetslöst och i strid med gällande bestämmelser överförde tillgångar till utlandet och därigenom tillfogade det tyska näringslivet svår skada. Straff kunde utdömas även om brottet hade begåtts utomlands. Den enskildes förmögenhet skulle konfiskeras.

Efter hand kom valutareglernas utformning att förändras, så att de kunde användas för en särbehandling av judarna. Med ingången av 1938 minskades valutatilldelningen till judiska företag i enlighet med särskilda statliga instruktioner. I april 1938 övergick ansvaret för valutaregleringen till riksekonoministern. Samma månad infördes skyldighet att deklarerera all förmögenhet ägd av judar.

En specifik målgrupp för valutareglerna var, som redan framgått, emigranterna. Den som flyttade från Tyskland var som tidigare nämnts tvungen att betala en särskild skatt, *Reichsfluchtsteuer*, med 25 procent av den samlade förmögenheten. Bestämmelsen hade införts redan 1931 under rikskanslern och ekonomen Heinrich Brüning före Machtübernahme för att möjliggöra betalning av krigsskadestånden, men pålagan ökade successivt. Ursprungligen togs den ut bara på förmögenhet över 200 000 riksmark, men efter 1934 var gränsen 50 000 riksmark.²⁵ För resterande tillgångar skulle i princip transfereringstillstånd ges, men enligt en rapport den 15 september 1938 till UD från den svenska beskickningen i Berlin brukade detta sällan ske. Sannolikt, framgår det, hade de senaste fyra eller fem åren tillstånd getts endast i enstaka, särskilt ömmande fall.

Den 1 januari 1939 trädde en förnyad tysk valutalag i kraft. Den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, lämnade följande redogörelse till UD: "En viktig nyhet är den till försvärande av kapitalflykt införda bestämmelsen om att gåvoförsändelser till utlandet må äga rum endast efter inhämtat tillstånd. Vid utvandring krävs jämväl, i överensstämmelse med hittills gällande praxis, tillstånd för utförsel av flyttgods och andra föremål. Judar med tyskt medborgarskap samt statslösa judar må ej heller utan tillstånd på resor till utlandet medföra andra föremål än de för personligt bruk oundgängligen erforderliga; denna bestämmelse förklaras uttryckligen icke gälla för judar av främmande nationalitet."

Om det kunde misstänkas att någon försökte kringgå valutaregleringen, exempelvis genom otillåten kapitalflykt, kunde valutamyndigheterna vidta de säkerhetsåtgärder som ansågs vara nödvändiga. En tänkbar åtgärd var att förordna en förvaltare och ge denne uppgiften att förvalta den misstänktes kapital.

Vid sidan av valutaregleringen infördes efter hand en rad författningar varigenom judarna diskriminerades. Lagstiftningen skedde efter summariska förberedelser inom ramen för en mångfasetterad maktapparat. Det hände att regler blev motsägelsefulla och otydliga. Därigenom uppstod utrymme för godtyckliga tillämpningar, och därför är det svårt att ge en helt klar beskrivning av den legala underbyggnaden för ariseringen.

Ariseringen av näringslivet föregicks av att vissa andra diskriminerande lagar beslutades. 1 april 1933 stadgades om förbud för "icke-ariet" att inneha statliga tjänster och domartjänster. Det blev därmed nödvändigt att definiera vem som var ariet och vem som inte var det. I en tillämpningsförfordning fastlades att såsom icke-arisk skulle den räknas som hade åtminstone

²⁵ Frank Bajohr, 'Aryanisation' in Hamburg, *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*; New York 2002, s 121.

en icke-arisk förälder, mor- eller farförälder. Genom dessa yrkesförbud skapades ökade förutsättningar för en ariseringslagstiftning. I september 1935 kom Nürnberglagarna. En av dem slog fast att judar inte kunde vara fullvärdiga medborgare.

Under hösten 1937 inleddes från officiellt håll starka påtryckningar för att förmå de judiska företagsledarna att sälja sina rörelser. Samtidigt som trycket ökade på judiska näringsidkare att ge upp sina företag, fanns nu ekonomiska förutsättningar för icke judiska näringsidkare att ta över. Försäljning till underpris ägde rum. I mitten av december minskades de judiska företagens tilldelning av utländska valutor och råmaterial. I mars 1938 förbjöds offentliga avtal med judiska näringsidkare.

Sedan Österrike i mars 1938 införlivats med Tyskland skedde även där många tvångsvisa företagsariseringar utan direkt legalt stöd. Detta skeende resulterade i lagstiftning på området. Således beslutades i april 1938 att offentliga förvaltare eller övervakare skulle kunna tillsättas för österrikiska företag i syfte att tillvarata offentliga intressen. Den 2 juli samma år stiftades en lag som angav att alla förvaltare skulle utverka en särskild bekräftelse på sitt uppdrag hos den s.k. statskommissarien för det privata affärlivet. Utvecklingen i Sudetområdet liknade den i Österrike.

Judarna i Tyskland blev, som nämnts ovan, i april 1938 skyldiga att anmäla sina förmögenheter för registrering. Endast personlig hushållsutrustning och föremål med ett sammanlagt värde under 5 000 riksmark undantogs. Efter det att registrering skett skulle även förändring i förmögenhetsinnehaven anmälas.

På sommaren 1938 infördes vissa ytterligare yrkesförbud för judar. Efter Kristallnatten mellan den 9 och 10 november 1938, skärptes lagstiftningen bakom företagsariseringen kraftigt. Den tysk-judiska befolkningen ålades att gemensamt betala ett skadestånd på en miljard riksmark till den tyska staten. De judiska näringsidkarnas försäkringsersättning för skadegörelsen under Kristallnatten konfiskerades. De ålades dessutom att själva reparera sina skadade butiker och hus.

Samtidigt vidtogs åtgärder som riktade sig mot judarnas framtida möjlighet att bedriva näringsverksamhet. Särskilt märks en förordning av den 12 november 1938 om uteslutande av judar från det tyska affärlivet. Förordningen innebar att judar i Tyskland fr.o.m. den 1 januari 1939 förbjöds att bedriva yrkesmässig handel. Vidare föreskrevs att judiska arbetsledare fick avskedas och att judar inte fick vara medlemmar i kooperativa föreningar och branschorganisationer.

Till förordningen kopplades tillämpningsföreskrifter. I en sådan föreskrift reglerades vad som skulle ske med de judiska företag som fortfarande fanns. Två vägar anvisades. Företagen kunde antingen överlåtas på ariska händer eller avvecklas genom ett slags likvidationsförfarande.

Överlåtelse skulle komma i fråga endast om det ur folkförsörjningssynpunkt bedömdes vara viktigt att företagets verksamhet fortsattes. Avveckling var huvudregeln. Vid all avveckling förelåg hembudsskyldighet inom branschen av tillgångarna. Det normala skulle vara att företagaren själv ombesörjde företagets avveckling. Men branschorganisationerna kunde begära att i stället en offentlig likvidator tillsattes. Kostnaden för ett sådant förfarande skulle betalas av det företag som avvecklades. Genom en annan tillämpningsföreskrift inskränktes möjligheten för judar att företräda företag.

I början av december 1938 kom ytterligare en förordning om judisk förmögenhet, som skärpte ariseringsprocessen. Enligt den förordningen kunde judiska näringsidkare föreläggas att inom en viss angiven tidsfrist avveckla eller överlåta sitt företag. Om föreläggandet inte följdes kunde en offentlig förvaltare tillsättas. Förvaltaren kunde ges i uppdrag att fortsätta, avveckla eller överlåta företaget. Från och med det att förvaltarförordnandet infördes var den judiske företagaren helt berövad sin möjlighet att företräda företaget och att förfoga över dess tillgångar. Judar kunde vidare åläggas att sälja sin jord- och skogsbruksmark.

I förordningen fanns dessutom bestämmelser om värdepapper. Inom en vecka efter det att förordningen trätt i kraft, var alla judar skyldiga att deponera sina värdepapper på reglerade konton. Förfoganderätten var därefter inskränkt. I förordningen fanns slutligen bestämmelser om juveler, smycken, konst och liknande värdeföremål.

Ariseringsprocessen gick således vidare på ett obönhörligt sätt, men den var svår att överskåda, och den kunde tolkas och verkställas på olika sätt i olika städer och regioner. Mycket berodde på kontakter eller helt enkelt slumpen.

3. Wechslers fastighet på Belle-Alliancestrasse

I slutet av 1930-talet bodde Wechsler på Landshuter Strasse 11/12 i stadsdelen Schöneberg. Den 4 september 1923 hade han dessutom köpt ett hyreshus. Ägare av fastigheten med adressen Belle-Alliancestrasse 67 i Kreuzberg, angavs som Firma Wechsler G.m.b.H.²⁶

Förvaltningen av hyreshuset hade han den 1 november 1938 överlåtit till en ickejudisk fastighetsförvaltare Alfred Roggenbuck. Fullmakt att bevaka Wechslers intresse i fastigheten hade lämnats till fru Elsa Schneider, Martin Lutherstrasse 9, Berlin W. 30. Hon var enligt den officiella terminologin *Generalbevollmächtig*. Wechslers fastighet var formellt en betydande tillgång. Fastighetens registrerade värde, *Einheitswert*, var för åren 1925, 1935 och 1940 oförändrat 56 000 riksmark. Den månatliga hyresintäkten beräknades i augusti 1939 av Roggenbuck till 1 044 riksmark och överskottet till 78 riksmark.²⁷

En sista stor fördel av sitt fastighetsinnehav fick Wechsler, när han tvangs lämna landet. Som brukligt var vid tiden måste han betala den särskilda utvandringskatten, *Reichsfluchtsteuer*, och för att klara detta tog han, som redan nämnts, ett lån om 10 200 riksmark på fastigheten.²⁸

I december 1939 meddelade Roggenbuck, att Elsa Schneider underrättat honom om att hennes fullmakt hade lämnats över till en Max Ratzel bosatt på Friedrich Karl Strasse 25, Berlin-

²⁶ Otto Busse 26/9 1950 till Magistrat von Gross-Berlin, Abt. Rechtswesen, Wiedergutmachungsamt; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150. Rechtsanwalt R. v. Broecker 12/12 1934 till Landesfinanzamt Berlin, Devisenstelle; Brandenburgisches Landeshauptarchiv Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

²⁷ Alfred Roggenbuck 30/8 1939 till Oberfinanzpräsidenten Berlin (Devisenstelle); Brandenburgisches Landeshauptarchiv Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

²⁸ Elsa Schneider 30 mars 1951 till Senator für Justiz, Wiedergutmachungsamt Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

Tempelhof. Ratzel hade därefter upprepade gånger meddelat Roggenbuck, att han försökte sälja fastigheten.²⁹

I februari 1940 inleddes ett tvångsförvaltningsförfarande genom *Amtsgericht Tempelhof*. Som tvångsförvaltare hade utsetts R. Jordan, Elbefelderstrasse 30, Berlin N.W. 87, och Roggenbuck överlämnade sitt underlag för förvaltningen till denne samt till Wechslers fullmäktige Ratzel.³⁰ Två personer förklarade sig nu villiga att lägga bud på fastigheten, Albert Graeber och Otto Busse, båda bosatta i Berlin.³¹

Köpare blev så småningom Otto Busse, bosatt på Grimmstrasse 24, Berlin S.W.29. Han hade redan i december 1939 uppdragit åt olika fastighetsmäklare att finna lämplig fastighet, och slutligen blev det Firma Marks vid Charlottenstrasse i Berlin som kunde förmedla fastigheten på Belle-Alliancestrasse. Den 21 maj 1940 köpte Busse fastigheten för ett pris av 60 000 riksmark jämte provision, fastighetsförvärvskatt och andra i lag föreskrivna avgifter, *Gerichtskosten*.

Efter kriget blev det möjligt att vända sig till tyska staten med anspråk på ersättning för ekonomiska skador, som man lidit under Tredje riket. 1949 reste Wechsler hos den berörda myndigheten, *Wiedergutmachungsamt*, krav på ersättning för sin fastighet. Den hade nu som officiell adress Mehringdamm 93, Berlin SW 61. Liksom 1939 företrädde han av Elsa Schneider. Ägaren Otto Busse bestred anspråken, och gjorde gällande att Wechsler hade vanskött fastigheten, att han inte hade betalat räntor på lånen sedan 1936, samt att detta hade lett till tvångsförsäljningen.³²

Mot detta hävdade Elsa Schneider, att Wechsler hade lämnat fastigheten i gott skick, samt att de mindre skulder som hade lagts till grund för tvångsförvaltningen och den följande försäljningen hade uppstått efter det att Wechsler utvandrat. Han hade antingen för sent eller över huvud taget aldrig underrättats om viktiga led i förvaltningen. Han hade inte heller underrättats om själva försäljningen. Det var väl bekant, fortsatte Elsa Schneider, att ingen vid tidpunkten hade fått lämna landet utan att uppfylla alla förpliktelser, samt att det förelåg intyg från skattemyndigheten *Steuerkassenamt* den 21 mars 1939 och från *Finanzamt Schöneberg* den 6 april 1939 att Wechsler inte stod i någon skuld.³³ Ett undantag var möjligen de 10 200 riksmark som Wechsler hade belånat fastigheten med för att kunna lämna landet.

1930-talets ariseringsprocess var till innehåll och verkan obeveklig, men ofta skedde försäljning eller avveckling formellt och i enlighet med gällande regelverk. För Wechslers del framtingades överlåtelsen av hans fastighet på ett sätt som knappast gav honom själv någon

²⁹ Alfred Roggenbuck 10/12 1939 till Oberfinanzpräsidenten Berlin (Devisenstelle); Brandenburgisches Landeshauptarchiv Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

³⁰ Alfred Roggenbuck 20/2 1940 till Oberfinanzpräsidenten Berlin (Devisenstelle); Brandenburgisches Landeshauptarchiv Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

³¹ Oberfinanzpräsident Berlin (Devisenstelle) 30/4 1940 till Otto Busse; Brandenburgisches Landeshauptarchiv Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

³² Otto Busse 26/9 1950 till Magistrat von Gross-Berlin. Abt. Rechtswesen, Wiedergutmachungsamt, Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

³³ Elsa Schneider 13/11 1950 till Magistrat von Gross-Berlin, Wiedergutmachungsamt, Berlin-Schöneberg; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

ersättning. Otto Busse och sannolikt staten gjorde förtjänst på förvärvet, men det hela gick i stort till som föreskrivet. Wechsler fick visserligen så småningom rätt i sak, men genom den förlikning som förhandlingen ledde till tillerkändes han inte mer än en ersättning om 900 mark.³⁴

När Wechsler reste sina krav fanns det redan ett embryo till regelverk för ersättningsanspråk, men dessa kom att utvecklas under de närmaste åren efter det att överenskommelsen med Busse hade träffats. Ledande blev *Militärgesetz* Nr. 59 av 1952, Londonavtalet från 1953 samt särskilt *Bundesentschädigungsgesetz* från den 1 oktober 1953, där regelverket infogades i ett lagverk för Förbundsrepubliken Tyskland. De nya bestämmelserna omfattade skador på liv, kropp, hälsa, frihet, egendom och förmögenhet men begränsade möjligheterna för dem som var bosatta utomlands.

4. Firma Wechsler und Hennig

Wechsler hade som tidigare nämnts sedan 1923 haft en egen verkstad. Tillsammans med den äldre partnern Paul Hennig grundade han 1929 verkstadsföretaget Wechsler und Hennig på Reichenbergerstrasse i Kreuzberg. Firman flyttade 1931 till en äldre industribyggnad vid Wassertorstrasse 14, fortfarande i Kreuzberg. Det är samma gata som i Christopher Isherwoods *The Nowaks* fick en skönlitterär beskrivning: ”The entrance to the Wassertorstrasse was a big stone archway, a bit of old Berlin, daubed with hammers and sickles and Nazi crosses and plastered with tattered bills which advertised auctions or crimes. It was a deep, shabby cobbled street, littered with sprawling children in tears.”³⁵

Firma Wechsler und Hennig gick bra. Enligt en handling från Commerzbank gjorde man vinster om 5 000 till 8 000 riksmark per år, vilket var omkring tio procent av det egna kapitalet, som ökade från 25 000 till 58 000 riksmark under 1930-talet.

I tidskriften *Das Echo mit Beiblatt Deutsche Export Revue. Wochenzeitung für Politik, Literatur, Export und Import*, volym 52, 1934, talas närmare om den frisermateriel som tillverkades vid företaget. Särskilt nämndes s.k. Wechsler und Hennig-Ideal-Trochenhauben, d.v.s. torkhuvar.³⁶ Namnet Ideal skulle dyka upp senare, även i Brasilien. I den tyska patentdatabasen DEPATIS upptas en närmare beskrivning av en torkapparat, daterad den 1 december 1933. Sannolikt rör det sig om samma konstruktion.³⁷

Den 22 december 1936 redovisades en förhandling med sikte på registrering i handelsregistret. Bakgrunden var att Wechsler hade köpt ut partnern Hennig. Wechsler företrädde genom notarien vid Kammarrätten (*Kammergericht*) Dr Godehard Weiskam. Det

³⁴ Wiedergutmachungsämter von Berlin, Berlin-Schöneberg 3/4 1951; Landesarchiv Berlin, B Rep. 025-02 Nr. 881150.

³⁵ Christopher Isherwood, *The Nowaks* (1935).

³⁶ *Das Echo mit Beiblatt deutsche Export Revue. Wochenzeitung für Politik, Literatur, Export und Import* volym 52 1934 (Google books).

³⁷

(<http://depatisnet.dpma.de/DepatisNet/depatisnet?window=1&space=menu&content=index&action=recherche>).

uttalades nu att Wechsler var ensam innehavare av Wechsler und Hennig G.m.b.H. Företagets kapital och skulder skulle överföras på honom. Företaget var ”*vollkaufmännisch*”, men han hade för avsikt att driva verksamheten vidare såsom ”*Einzelkaufmann*” under Firma Wechsler und Hennig. En balansräkning per den 30 november 1936 visade en balansomslutning om 71 113 riksmark.³⁸

Enligt dagens tyska handelsrätt avses med begreppet ”*Vollkaufmann*” den köpman för vilken förpliktelser enligt handelsrätten gäller i full utsträckning. Han innehar ett företag, är införd i handelsregistret och kan dela ut fullmakter. En ”*Einzelkaufmann*” driver däremot sitt företag som en enskild firma. Han är ensam ägare och ledare av företaget. Han försörjer själv företaget med kapital, och tar ensam hand om vinsten. Han står också själv i skuld för företagets skulder.³⁹ Det kan inte uteslutas, att det är den pågående ariseringsprocessen som ligger bakom Wechslers förslag till lösning av ansvarsförhållandena.

Wechsler hade således löst ut kollegan Hennig från företaget under 1936. Den 2 mars 1937 fick handelsregistret genom Weiskams notariatkontor underrättelse om att företaget hade ombildats genom detta beslut, ett *Gesellschaftsbeschluss* av den 22 december 1936. Särskilt framhölls att Firma Wechsler und Hennig förutom av Wechsler även skulle kunna tecknas av medarbetarna prokuristen Heinrich Engels, Oberspree Strasse 28, Berlin-Niederschöneweide, och fru Johanna Bongertmann f. Schmidt, Caprivi Allee 106, Berlin-Friedrichsfelde. Dessa båda hade således tilldelats fullmakt, *Gesamtprokura*, att företräda firman.⁴⁰

Heinrich Engels som blev en stöttepelare i företaget var född 1880 i Rheydt, hade ingenjörsexamen och bakgrund i ett antal olika verkstadsföretag. Han hade inte någon längre erfarenhet från detta företag utan hade anställts först i oktober 1936. Under hela tiden fram till 1944 var han företagets andre man.⁴¹

Uppenbarligen hade Wechsler även gjort försök att etablera försäljning i utlandet, närmare bestämt i Brasilien. Enligt annons i den officiella publikationen *Diario Oficial (Revista da Propriedade Industrial)* i januari 1939 saluförde företaget Wechsler und Hennig i Brasilien hårtorken Ideal, förmodligen just den hårtork som Wechsler und Hennig hade fått patent på 1933. Detta kan ha haft med dottern Ilse verksamhet att göra eller möjligen Walther Sommerlaths tidiga förbindelser med Efim Wechsler.⁴²

Men det finns också tecken på att företaget kan ha haft ännu äldre kontakter i landet. Redan i november 1936 införs i den officiella *Diario Oficial* en registrerad varubeteckning för företaget Ideal, vilket enligt texten saluförde apparater för frisering. Intressant är även att företaget hade registrerats under namnet Wolfgang Cohen, d.v.s. Ilse Cohens make.⁴³

I *Diario Oficial do Estado de Sao Paulo* i januari 1937 förekommer namnet *Productos Ideal Ltda* och i oktober samma år nämns företaget under rubriken *Autos do imposto de consume*. I

³⁸ Protokoll underskrivet av Wechsler 22/12 1936 och av Weiskam 24/12 1936; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr. 42489.

³⁹ <http://www.wirtschaftslexikon24.net/d/>, 2011-05-22.

⁴⁰ Notarie Fritz Wittmann (?) 2/3 1937 till Amtsgericht Berlin, Zweigstelle Handelsregister, Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr. 42489.

⁴¹ Uppgift 2011 från Dipl.-Ing Barbara Heise, barnbarn till Engels. Firma Wechsler und Hennig 2/10 1936 till Engels. Familjearkivet.

⁴² *Diario Oficial (Revista da Propriedade Industrial)* den 7 januari 1939. .

⁴³ *Diario Oficial (Revista da Propriedade Industrial)* den november 1936.

samma publikation i januari 1938 omnämns företaget tillsammans med namnen Ilse Cohen, Erico Panke och Max Strauhs. Detta skulle i så fall snarast tyda på att företaget nu drevs vidare bl.a. genom Efim Wechslers dotter Ilse. Men uppenbarligen likviderades företaget den 31 oktober 1939 under medverkan av en advokat Octavio Mendes Filho enligt notering i *Diario Oficial* under rubriken *Falencias da Firma Productos Ideal Limitada*. Firmans slutgiltiga upphörande kungjordes i samma publikation den 18 april 1940.⁴⁴

Mot bakgrund av ariseringsprocessen framstår dessa försök att etablera hårtorken och företaget Wechsler und Hennig i Brasilien som naturliga. Både Frank Bajohr och Martin Dean omnämner en möjlighet för pressade judiska affärsmän att exportera kapital, nämligen att etablera en utländsk avdelning eller depå. En avdelning i utlandet var i regel undantagen de konfiskatoriska regelverken i hemlandet, och det förekom att man kunde föra över även kontrakt och patent.⁴⁵ Några konkreta misslyckade försök omnämns av Dean, men det hör till saken att det i första hand brukar vara de misslyckade ansträngningarna som fått spår i polisens och domstolarnas arkiv, inte de lyckade.

Vidare omnämner Martin Friedenberger i sitt arbete *Fiskalische Ausplünderung* att särskilt judiska firmor som arbetade med export och import kunde ha ett bättre läge. En möjlig metod var att undvika att driva in fordringar utomlands för att senare när ägaren utvandrat använda dessa medel. Etablerandet av dotterbolag utomlands kunde också vara en möjlighet att undgå att få intäkterna placerade på spärrade konton i hemlandet.⁴⁶

Uppenbarligen hade Ilse Cohen, och från början även maken Wolfgang Cohen, hjälpt till att lansera företaget och dess produkter i Brasilien. Ilse och Wolfgang kom tidigt att gå skilda vägar, och det förklarar att det snart är Ilses namn som dyker upp tillsammans med ett antal andra affärsmän. Slutsatsen att Efim Wechsler åtminstone senast 1936 försökt att etablera sig i Brasilien ligger således nära till hands.

Samtidigt gjorde de nya lagarna och ariseringspolitiken läget alltmer besvärligt för Wechsler. Särskilt märktes åtgärder som riktade sig mot judars möjlighet att bedriva näringsverksamhet. En förordning av den 12 november 1938 utestängde judar från det tyska affärslivet. Förordningen innebar att judar i Tyskland fr.o.m. den 1 januari 1939 förbjöds att bedriva yrkesmässig handel, eller som det specificerades ”Einzelhandels-, Versandtgeschäften oder Bestellkontoren sowie der selbständige Betrieb eines Handwerks”.⁴⁷

I början av december 1938 kom, som nämnts, ytterligare en förordning som skärpte ariseringsprocessen. Enligt den förordningen kunde judiska näringsidkare föreläggas att inom en viss angiven tidsfrist avveckla eller överlåta sitt företag. Om föreläggandet inte följdes, kunde en offentlig förvaltare tillsättas. Förvaltaren kunde ges i uppdrag att fortsätta, avveckla eller överlåta företaget. Från och med det att förvaltarförordnandet infördes var den judiske

⁴⁴ *Diario Oficial do Estado de Sao Paulo* 13/1, 30/10 1937, 12/1 1938, 10/11 1939, 18/4 1940. .

⁴⁵ Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*; New York 2002, s 158. Martin Dean, *Robbing the Jews. Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945* (Cambridge University Press 2010) s 67 f.

⁴⁶ Martin Friedenberger, *Fiskalische Ausplünderung. Die Berliner Steuer- und Finanzverwaltung und die jüdische Bevölkerung 1933-1945* (Metropol Verlag 2008), s 197 ff.

⁴⁷ Reichsgesetzblatt 1938: I. Österreichische Nationalbibliothek; <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=dra&datum=19380004&seite=00001580&zoom=2>

företagaren helt berövad sin möjlighet att företräda företaget och att förfoga över dess tillgångar.

I en studie av Frank Bajohr rörande förhållanden i Hamburg vid denna tid, hade ariseringen nu nått ett akut läge. Vid årsskiftet 1938/39 hade alla judiska butiker sålts eller slagit igen, och hundratals företagare hade satts i fängelse eller koncentrationsläger.⁴⁸ Till de repressiva åtgärderna hörde nedvärderingen av judiska företag i samband med framtvingad försäljning. Åtgärderna skiftade starkt mellan branscher och städer. Det förekom att man fastställde priset till hälften av det värderade värdet, och inte sällan inträffade det att man helt enkelt angav konkursvärdet.⁴⁹

Wechslers vilja att tilldela Engels och Bongertmann fullmakter att företräda firman kan säkert ses mot bakgrund av ariseringsprocessen. Det finns många exempel på judiska affärsmän som tidigt försökte överlämna ledningen av sina företag till en arisk affärsman i förhoppningen att ändå kunna behålla sitt inflytande. Före 1938 hade de flesta judiska företagen övergått i annan ägo, i varje fall i de mindre städerna.⁵⁰ I storstäder som Hamburg och Berlin var tempot något långsammare.⁵¹ Det är ändå inte svårt att förstå, att Wechsler måste agera snabbt och dessutom ha tur, om han skulle kunna få någon ersättning för sin firma.

Hösten 1938 avvisade han ett bud på 25 000 riksmark från Dresdener Bank, ett bud som enligt samma dokument hade sänkts från 30 000.⁵² Dresdner Bank hade från slutet av 1800-talet utvecklats från en sachsisk regionalbank till en av de stora tyska bankerna. Den tillhörde också de banker, som stärkte sin ställning genom att aktivt medverka till ariseringen. På det sättet kom den även att verka som den tyska finansförvaltningens förlängda arm.⁵³

Att Wechsler avvisade ett bud från banken kan lätt förstås. Det är inte så mycket fråga om skillnaden mellan 30 000 och 25 000 riksmark, som snarare frågan hur han själv skulle kunna utnyttja ett kapital. Genom den fortgående ariseringsprocessen hade han allt färre möjligheter att tillgodogöra sig kapital, och han kunde definitivt inte föra med sig tillgångar av det slaget om han fick möjlighet att emigrera. Vid sidan av sina 10 riksmark i likvida medel och den mindre summan för själva resan var emigranten utlämnad till möjligheten att överföra medel från sitt blockerade konto genom Deutsche Golddiskontobank. Detta innebar om tillstånd lämnades en närmast konfiskatorisk beskattning som fr.o.m. juni 1939 uppgick till 90 % av kapitalet.⁵⁴

De flesta judiska emigranter fick således lämna huvuddelen av sina tillgångar i hemlandet, och när det gällde företag och fasta tillgångar måste dessa helt lämnas. Från och med 1938

⁴⁸ Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*; New York 2002, s 142.

⁴⁹ Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York 2002), s 195 ff.

⁵⁰ Martin Dean, *Robbing the Jews. Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945* (Cambridge University Press 2010) s 29, 47.

⁵¹ Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York 2002), s 314.

⁵² Uppgift av Mats Deland.

⁵³

https://www.commerzbank.de/de/hauptnavigation/konzern/geschichte/archiv_bestaende/archive_bestaende.html. 26/9 2011. http://www.eugen-gutmann-gesellschaft.de/upload/abstract_ziegler.pdf. 26/9 2011.

⁵⁴ Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York 2002), s 153.

kunde nämligen intäkterna från en försäljning bara betalas in på blockerade konton. Efter november 1938 ökade också skattemyndigheter och tull i takt med den ökade judiska utvandringen sina ansträngningar att hindra överföring av kapital.⁵⁵

Det förekom naturligtvis ändå olika försök att föra över kapital. Ett sådant var att köpa in dyrbar fotoutrustning som sedan kunde avyttras vid ankomsten i det nya landet. En annan effektiv metod var ett direkt byte av egendom som t.ex. en fastighet med en icke-judisk partner, som kunde tänkas vilja återvända från utlandet till Tyskland. En förutsättning för detta var förstås att man fann en lämplig partner.⁵⁶

I december 1938 hade Efim Wechsler förklarats som icke önskvärd i Tyskland, och läget var akut. I april 1939 kunde han slutligen sälja sitt företag till Walther Sommerlath. Budet från Walther Sommerlath var uppenbarligen attraktivt för honom, men bakgrunden till detta kräver en längre historia.

5. Walther Sommerlath

Walther Sommerlath var född den 21 januari 1901. I sin ungdom hade han som så många andra umgåtts med tankar på en militär karriär, men när han lämnade skolan stod han i ett samhälle som hade brutit samman med världskrigets slut. Det rådde brist på det mesta och arbetslösheten var stor. I ett öppenjärtigt brev till brodern Ernst förklarade han hur han kände sig överflödig i hemlandet, och hur han gärna ville stå på egna ben.⁵⁷ I juli 1920 emigrerade han som många andra landsmän till Brasilien. Efter ankomsten dit fick han arbete i stålföretaget Aços Roehling Buderus do Brasil, som var ett dotterföretag till den tyska koncernen Röchling. 1925 gifte han sig i São Paulo med brasilianskan Alice Soares de Toledo. 1929 föddes det första barnet, sonen Ralf, 1934 det andra, Walther.

Med åren etablerade han sig i den tyska kolonin. Han var också medlem i Tyska skolan, där sonen Ralf börjar sin skolgång 1935, samt i idrottsföreningen Germania. 1937 var han andre sekreterare i tyska segelsällskapet, som senare skulle byta namn till Yacht Club Santo Amaro.⁵⁸ I december 1934 hade han gått med i Nationalsocialistiska Arbetarpartiet, NSDAP.⁵⁹

Så småningom stod det klart för Walther Sommerlath, att han med familjen skulle återvända hem till Tyskland, och den 8 juli 1937 anlände han till Hamburg. Under en tid efter återkomsten arbetade Sommerlath för firman Röchling-Buderus i Völklingen i Saar. Redan den 29 oktober återvände han emellertid till Brasilien, där han skulle stanna till juni 1938.⁶⁰ Under tiden, den 30 november 1937, sade han upp sig från Aços Roehling med verkan från den 28 februari 1938. Företaget å sin sida erbjöd välvilliga avgångsvillkor och utryckte

⁵⁵ Martin Dean, *Robbing the Jews. Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945* (Cambridge University Press 2010) s 81, 136.

⁵⁶ Martin Dean, *Robbing the Jews. Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945* (Cambridge University Press 2010) s 64 f

⁵⁷ Se brev från Walther Sommerlath till brodern Ernst, Heidelberg 4/7 1920. Familjearkivet.

⁵⁸ Skriften YCSA 70 ANOS (2000). Familjearkivet.

⁵⁹ Kartotekskort från NSDAP medlemsregister, Bundesarchiv-Lichterfelde.

⁶⁰ Reisepass för Walther Sommerlath. Familjearkivet.

särskilt: ”Insbesondere wünschen wir Ihnen eine völlige Wiederherstellung Ihrer Gesundheit, die ja ein wesentlicher Grund für Ihr Ausscheiden aus unserem Hause gewesen war”.⁶¹

Under hans frånvaro bodde familjen hos Walthers bror teologen Ernst Sommerlath i Leipzig. Våren 1939 förvärvade han företaget Wechsler und Hennig i Berlin, och sommaren samma år köpte familjen en villa vid Prinz Leopold Strasse, Nikolassee, Berlin. 1941 föddes sonen Hans Jörg samt 1943 i Heidelberg dottern Silvia.

Under de allt tätare bombanfallen flyttade Alice Sommerlath och barnen år 1943 till det lugnare Heidelberg. Walther Sommerlath gjorde tillfälliga besök där men bodde huvuddelen av tiden kvar i Berlin. Efter slaget vid Stalingrad hade Goebbels i februari 1943 förklarat ”Det totala kriget”, och man hade senare detta år förklarat, att de invånare som hade tagit sig ur huvudstaden inte skulle återvända dit. Den 3 februari 1945 förstördes firman i ett bombangrepp, och i stridernas slutskede lyckades Walther Sommerlath ta sig från staden genom Potsdam.

Familjens situation var ändå inte okomplicerad. Sedan åtskilliga år hade de levt i en situation som i den tidens tyska samhälle var problematisk. Walther Sommerlaths hustru Alice var brasiliansk medborgare. Hon var mörkhårig och talade tyska med stark brytning samt bröt av mot omgivningen och tvangs ofta visa pass och andra identitetshandlingar på allmän plats. De två äldsta barnen som var födda i Brasilien hade enligt brasiliansk lag dubbelt medborgarskap, men tysk lag föreskrev att barn till tyska fäder enbart var tyska medborgare. Hennes ursprungliga släkt fanns i Brasilien, men Brasilien befann sig nu i krig med Tyskland.

Tyskland hade före kriget varit en av Brasiliens viktigaste handelspartner och det fanns i landet en mycket stor tysk minoritet. Statschefen Gétulio Vargas, som 1937 hade iscensatt en statskupp och blivit diktator, försökte under krigets inledande år hålla en balans mellan de krigförande. Men efter Pearl Harbor och sedan tyska ubåtar hade sänkt ett stort antal brasilianska handelsfartyg skärptes läget. Radio Berlins utlandssändningar retade upp befolkningen ytterligare med sina provocerande proklamationer, och tyska företag och restauranger i landet utsattes för angrepp. Läget var nu sådant att Vargas tvangs ta ställning, och i februari 1942 förklarade Brasilien krig mot Tyskland och Italien.

Brasilien var till och med det enda sydamerikanska land som beslöt att skicka trupper till Europa. Man organiserade en särskild expeditionskår, Força Expedicionária Brasileira, under generalen Mascarenhas de Moraes. Förbandet som omfattade en infanteridivision med omkring 25 000 man försågs med amerikansk utrustning och landsattes i Neapel i juli 1944. Tillsammans med övriga allierade förband kämpade man sig upp genom Italien under de hårda striderna under hösten 1944 och början av 1945. Den största segern vann de brasilianska trupperna då man vid Fovorno i april 1945 tvang omkring 20 000 man i två reducerade tyska och en italiensk division att kapitulera.⁶²

Läget var således att Alice Sommerlath och hennes brasilianska släkt var medborgare i ett fiendeland, som dessutom befann sig i öppet krig med Tyskland. Till yttermera visso deltog Alice Sommerlaths bror Arthur i striderna i Italien i egenskap av högre officer och militärläkare i den brasilianska styrkan.

⁶¹ Acos Roechling 8/12 till WS. Familjearkivet.

⁶² Stellan Bojerud, *Brasilien I andra världskriget*, www.mopsen.wordpress.com/2010/01/03/refuserad-artikel-nr-2/; 22 juni 2011 kl 0900.

Kort efter krigsslutet började det stå klart för Walther Sommerlath, att han på samma sätt som i sin ungdom inte hade någon framtid i Tyskland, där han saknade tillgångar. 1946 mognade tankarna på att familjen skulle försöka återvända till Brasilien, och det var knappast onaturligt. Han hade själv bott där under lång tid, hans hustru och två av barnen var födda där, och nu när Tyskland hade förlorat kriget var hustruns brasilianska medborgarskap en stor tillgång och helt enkelt en förutsättning för att en utvandring till Brasilien skulle lyckas.

1947 befann sig familjen i ett uppsamlingsläger i Bedburg i den brittiska ockupationszonen. I ett försök att nå brasilianska ambassaden i Berlin tog sig äldste sonen Ralf tillsammans med två kamrater genom ryska zonen. De kunde upplysa om att det fanns en stor grupp personer med stark anknytning till Brasilien, och det kom att leda till att brasilianska staten arrangerade en transport. Walther Sommerlath hade själv åtskilliga kontakter med den engelske kommendanten och telegrafiska kontakter med den brasilianska militärkommissionen och lyckades slutligen få utresetillstånd ur Tyskland och inresetillstånd till Brasilien.⁶³ En av Alice Sommerlaths bröder som var jurist bearbetade på sin sida de brasilianska myndigheterna.

Liksom Wechsler hade gjort åtta år tidigare, skulle nu familjen Sommerlath resa till Hamburg för att embarkera ett brasilianskt fartyg och emigrera till Brasilien. Ett sentida arbete berättar om flyktingtransporter av detta slag och om hur marschen gick från järnvägsstationen i Hamburg med bagage, barnvagnar och barn till ett läger, där 1 600 utlänningar av alla nationaliteter samlades. Söndagen den 2 februari 1947 avgick det brasilianska fartyget Santarém, en kolångare som hade byggts om för trupptransporter och nu användes för repatriering av flyktingar. Familjen hade i de överfyllda utrymmena försetts med en förstaklassbiljett genom släktens försorg. Fartyget löpte ut med hjälp av isbrytare i 28 graders kyla, och den 1 mars 1947, efter 28 dagars resa, anlöpte fartyget Rio de Janeiro i 40 graders värme.⁶⁴

I São Paulo arbetade Walther Sommerlath under perioden 1949 till 1957 för den svenska stålindustrin Uddeholm. Familjen vände tillbaka till Tyskland 1957, där han under tio år var chef för Uddeholms verksamhet i Düsseldorf. Han avled 1990 i Heidelberg.

6. Partiorganisationerna i Brasilien

Som nämnts ovan gick Walther Sommerlath i december 1934 med i Nationalsocialistiska Arbetarpartiet, NSDAP. Hans medlemsnummer var 359 2030.⁶⁵ Anledningen är inte klar, men en bakgrundsteckning kastar ljus över den tyska kolonin samt partiets ställning och inriktning i Brasilien under denna tid.

Forskningen rörande det nationalsocialistiska partiet i Brasilien har gått genom en utveckling. På 1960-talet publicerades verk som ansåg att partiet förde en relativt diskret verksamhet bland tyskar i regionen, men också att man hade vunnit en allmän ankläng bland befolkningen. I vissa arbeten uppmärksammades att konflikter hade rått mellan partiet och enskilda medborgare eller grupper. Senare visades att partiorganisationen hade gått fram med en stark ambition att ta över ledningen i den tyska kolonin, men att detta nästan undantagslöst hade avvisats av den tyska befolkningen. En aktuell och inträngande forskning i ämnet

⁶³ Sommerlath 20/1 1947 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise, Familjearkivet.

⁶⁴ Rosine De Dijn, *Das Schicksalsschiff. Rio de Janeiro-Lissabon-New York 1942* (2009)

⁶⁵ Kartotekskort från NSDAP medlemsregister, Bundesarchiv-Lichterfelde.

presenterades för några år sedan av Luís Moraes (2005).⁶⁶ Detta avsnitt bygger i allt väsentligt på hans arbete.

Enligt officiella brasilianska uppskattningar invandrade under perioden 1820 till 1939 233 000 tyskar till Brasilien. Det gör den tyska gruppen till den fjärde största invandrargruppen efter italienare, portugiser och spanjorer. Under 1920-talet invandrade 76 000 och under 1930-talet 24 000 tyskar.⁶⁷ Under mellankrigstiden kom immigranternas bakgrund och utbildning att förändras i takt med den snabba industrialiseringen i storstäder som Rio de Janeiro och São Paulo.⁶⁸

Organisationslivet i den tyska kolonin var omfattande. Hit räknades ett antal tidningar, samfundet Germania, kvinnoföreningar, gymnastikföreningar, sportklubben Germania, skol- och lärarföreningar, sociala hjälpföreningar, evangeliska och katolska samfund samt kulturföreningen Pro Arte. Som övergripande organisationer och sponsorer fungerade de många tysk-brasilianska företagen. Självklart varierade också organisationsgraden mellan olika städer och regioner.⁶⁹

Nationalsocialismen, partiet och Hitlers person mötte i regel ett begränsat intresse under 1920-talet. Namnet Hitler blev allmänt bekant först fram emot slutet av 1920-talet.⁷⁰ Det går inte att fastställa exakt när den första lokala partiorganisationen i Brasilien grundades, men det bör ha varit 1926 eller 1928. I Tyskland inrättades 1931 inom NSDAP en avdelning för tyskar i utlandet. I februari 1934 utvecklades avdelningen slutligen till partiets utlandsorganisation med administrativt säte i Hamburg. Samma år ökade antalet medlemmar i Rio de Janeiro från 107 till hela 1014. Det har uppskattats att partiavdelningen i Brasilien år 1937 var den särklassigt största landsgruppen, större än organisationerna i alla de övriga 83 länderna, där partiet var representerat.

En källa till många konflikter blev förhållandet mellan partiorganisationen och utlandstyskarnas förening *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* samt konkurrensen om de utlandstyskar som inte var tyska medborgare. Hit hörde också frågan om gränserna för partiets aktiviteter, hur omfattande medlemskretsen skulle vara samt förhållandet till andra representativa sammanslutningar för utlandstyskarna. Formellt tillhörde bara ”*Reichsdeutsche*”, de tyska medborgarna, till målgruppen, men på många håll fanns en ambition att räkna in även ”*Volksdeutsche*”, de som var av tysk härkomst eller hade tyska som modersmål. Ett annat problem bestod i svårigheter att bemöta anklagelser om inblandning i värdlandets inre angelägenheter. Av detta följde därför ett antal officiella grundsatsen för utlandsavdelningarna som att följa lagarna i det land där de bodde och att inte blanda sig i gästlandets politik.⁷¹

Även om de första partiavdelningarna i Brasilien grundades i slutet av 1920-talet, var det inte förrän i början av 1930-talet som de började nå någon styrka. Under de första åren saknade de fast organisation, samordning och kontakt med moderlandet. Förhållandena skiftade starkt mellan städer och regioner. Läget i Rio de Janeiro var under alla omständigheter redan från

⁶⁶ Luís Edmundo de Souza Moraes, *Konflikt und Anerkennung: Die Ortsgruppen der NSDAP in Blumenau und Rio de Janeiro* (Berlin 2005) sid 12 ff.

⁶⁷ Moraes sid 43 f.

⁶⁸ Moraes sid 85.

⁶⁹ Moraes 75 f.

⁷⁰ Moraes sid 98.

⁷¹ Moraes sid 110 ff, 152.

början mycket osäkert. Partigruppen var splittrad i två falanger, och den stod i ett spant förhållande till andra inrättningar i den tyska kolonin. Med åren började ändå en övergripande organisation ta form, och i maj 1934 bildades formellt en landsavdelning för Brasilien.⁷²

I själva verket omfattade partiorganisationen ett antal underavdelningar. Här anges de viktigaste av dem med antalet medlemmar 1939: NSDAP (2 990), kvinnoförbundet (2 050), lärarförbundet (100), Hitlerjugend och den tyskbrasilianska arbetsringen (550) samt de arbetslivsorienterade *Deutsche Arbeitsgemeinschaft* och *Deutsche Arbeitsfront* (6 401).

Luís Moraes har studerat läget särskilt i städerna Blumenau och Rio de Janeiro men lämnar dessvärre det för oss mer aktuella São Paulo nästan helt utanför. Han konstaterar i alla fall, att likriktningen gick särskilt långt just i São Paulo. Lärarförbundet tillhörde dem som var väl organiserade med en landsorganisation. I detta skulle alla i Brasilien anställda rikstyska lärare ingå. I t.ex. São Paulo angavs den främsta uppgiften vara att samla och företräda alla lärare samt att klargöra deras förpliktelser gentemot det gamla hemlandet och det land som flertalet av lärjungarna betraktade som sitt hemland. Lärarförbundet hade uppenbarligen en stark ställning i São Paulo.⁷³

När det gäller det totala antalet medlemmar i NSDAP finns olika beräkningsgrunder. Den officiella partistatistiken angav antalet 1937 till 2 903 personer. Enligt amerikanska beräkningar på basis av partihandlingar som togs i beslag efter kriget uppgick det totala antalet partimedlemmar under perioden 1932 till 1938 till 4 487 personer, en siffra som av en senare forskare höjts till 4 935.

Statistik för 1937 visar medlemmarnas fördelning på yrkesgrupper. De fyra i särklass största grupperna var hantverkare (752 personer, 25,9 %), självständiga affärsmän (515 personer, 17,7 %), anställda affärsmän (418 personer, 14,4 %) samt jordbrukare (324 personer, 11,1 %). Även åldersfördelning framgår. Födda efter 1911 uppgick till 308 personer (10,6 %), 1905-1910 till 630 personer (21,7 %), 1899-1904 till 665 personer (22,9 %), 1893-1898 till 491 personer (16,9 %), 1887-1892 till 405 personer (14 %) samt födda före 1897 till 404 personer (13,9 %).

Slutligen framgår även födelseort. Födda i Tyskland före 1919 uppgick till 2 618 personer (92,77 %), födda i utlandet utom Brasilien till 102 personer (3,61 %), födda i Brasilien till 69 personer (2,45 %) samt utan uppgift 33 personer (1,17 %).⁷⁴

Moraes granskar närmare partiverksamheten i huvudstaden Rio de Janeiro. I en av de tyska tidningarna infördes i oktober 1931 en annons med inbjudan till möte i avsikt att bilda en lokalförening till NSDAP. Sannolikt fick mötet formen av en föredragsafton på en restaurang i stadens centrum. Det finns inga uppgifter på anslutningen under den första tiden, men sammankomsterna var öppna för alla intresserade.

Partigruppens ställning i staden var emellertid inte enkel. Under de första åren hölls sammankomsterna på den tämligen beskedliga restaurangen Bar República, inte i den tyska kolonins mer bekanta samlingslokaler. Försök att få utnyttja mer erkända lokaler bemöttes avvisande. Det är också uppenbart att partiet under de första åren aldrig var närvarande vid större begivenheter i kolonin. En direkt konflikt uppstod 1932 mellan partiet och den tyska

⁷² Moraes sid 135 ff.

⁷³ Moraes s 148 ff, 172.

⁷⁴ Moraes s 165 ff.

skolan, där lärarna starkt reagerade mot partiets kritik mot ”kommunistisk och defaitistisk” litteratur. Det är uppenbart att kolonins etablissemang inte betraktade partiet med något större intresse. Vägen till erkännande var tämligen lång.⁷⁵

En omsvängning inleddes efter det att Hitler utnämns till rikskansler 1933. Vid första majfirandet i Rio de Janeiro bevistade för första gången även den tyske ambassadören ett partimöte. Publiktillströmningen ökade, och nya lokaler måste sökas. Att utvecklingen inte gick snabbare kan med säkerhet förklaras av att den dittillsvarande partiledningens politiska framtoning varit ganska aggressiv. Det ledde till och med till anmärkningar från den centrala utlandsorganisationen i Hamburg.⁷⁶

Sommaren 1933 inträdde ett skifte på ledande poster i den lokala partiorganisationen. Man förklarade programmatiskt att tiden för den agitatoriska kampen hade runnit ut och att det nu var tid att bygga upp ett hus ”där det fanns rum för alla våra tyska bröder, som hade ett tyskt sinnelag.” Mötesprogrammen lugnade ned sig, och vid ett möte vid slutet av sommaren hölls en minnesfest för skalden Theodor Körner, som hade fallit i kriget mot Napoleon.

Från 1934 tycktes alla dörrar stå öppna för arrangemangen, och organisationen uppträdde alltmer integrerat med den övriga tyska kolonin. Sånggrupper från olika lokala föreningar kunde framträda på partimöten, och partifunktionärer fick tillfälle medverka i andra föreningssammanhang.

Men det gick inte alltid utan friktioner. Ett typfall kunde vara det som rörde den mycket etablerade kulturföreningen Pro Arte. Hösten 1933 inledde partiet kontakter med föreningen i avsikt att få medverka i förberedelserna för val av ny styrelse. Målet var inledningsvis att få en egen kandidat på en förtroendepost i kulturföreningen, men snart stod det klart att ambitionen sträckte sig längre. I ett brev förklarade partiet, att man ville åstadkomma ett förtroendefullt samarbete genom att få inrätta en specialkommission, som skulle få granska alla skrivelser till föreningen och kontrasignera alla brev därifrån. Inga muntliga överenskommelser eller utbetalningar skulle gälla, om inte kommissionen skriftligen hade bekräftat dem. Följden blev trots ett inledande motstånd att ordföranden i Pro Arte avgick, och att partimedlemmar kom in i föreningen på tunga poster.

Utvecklingen kännetecknades av att partiet vann sina mål med förändrade metoder. I stället för att som inledningsvis gå till angrepp och uppträda aggressivt, inbjöd man nu till förhandlingar. Ganska snart var det uppenbart att det var partiet som hade huvudrollen i dessa, ofta med ambassadören Schmidt-Elskop på samma sida av förhandlingsbordet. Sitt mål nådde man när man i juni 1934 kunde inrätta en ramorganisation för alla viktiga tyska föreningar i huvudstaden: Sällskapet Germania, Tysk-brasilianska handelskammaren, Tyska hjälpföreningen, Tyska kvinnoföreningen, Körsamfundet Harmoni, Sångföreningen Lyran, Tyska sport- och gymnastikföreningen, Idrottsklubben Germania, Tyska officersförbundet samt Sällskapet Pro Arte. I spetsen för det hela stod förstas partiorganisationen.

Det hade nu gått så långt att man våren 1935 kunde meddela att partiet i fortsättningen inte endast skulle medverka i arrangemangen för de nationella festerna, utan att sådana nu uteslutande var en fråga för det lokala partiet. Arrangemangen ökade också i omfattning. Vid första majfirandet 1934 deltog 4 000 personer, året därpå bortemot 10 000. Detta får ses mot

⁷⁵ Moraes s 233 ff.

⁷⁶ Moraes s 246 ff.

bakgrund av att hela den tyska kolonin i Rio de Janeiro skall ha omfattat mellan 10 000 och 15 000 personer.⁷⁷

Men man stod snart inför kulmen av det lokala partiinflytandet. Deltagarantalet vid första majfirandet 1935 och 1936 var fortfarande på mycket hög nivå, men sedan gick det snabbt utför. Den 1 maj 1937 anordnade man för sista gången ett offentligt firande, och deltagarantalet hade nu minskat till hälften. Anledningen var det nya politiska klimatet i Brasilien och de ökade nationella tongångarna. Man riktade uppmärksamhet mot partiets aktiviteter, och började tala om hot mot landets säkerhet och suveränitet. I takt med att angreppen mot partiet blev alltmer öppna, visade man också allt större återhållsamhet i de egna arrangemangen. Läget blev akut efter det att presidenten Getúlio Vargas 1937 utropat sig till diktator, och i april 1938 förbjöds slutligen NSDAP att verka i landet.⁷⁸

7. Den typiska partimedlemmen

När det gäller anledningen till att Walther Sommerlath gick med i partiet, kan vi bara dra slutsatser av det allmänna skeendet i landet och den tyska kolonin. Några personliga uttalanden finns inte, och naturligt nog inte heller några minnesbilder från närstående.

Vi kan notera det rika föreningslivet i den tyska kolonin. Det kan inte ses som annat än naturligt att Walther Sommerlath tidigt engagerade sig i detta, i skolan som hans barn gick i, i den lokala idrottsföreningen, i segelsällskapet.

För partiet tog det lång tid att nå allmän legitimitet i landet. Först under 1934 bildades en utlandsorganisation i Tyskland, och i maj samma år bildades en landsorganisation i Brasilien. Vid samma tid nedtonades den tidigare ganska aggressiva framtoningen, och partiet började uppträda tillsammans med de andra föreningarna. Nu öppnade sig också de etablerade kretsarna för partiet, som från och med detta år fick tillträde till lokaler som tidigare stått stängda. Den tyske ambassadören började bevista partimötena, och i juni 1934 inrättades en paraplyorganisation för alla föreningar i den tyska kolonin. Partiet tog snabbt ledningen i denna. Detta år ökade också antalet partimedlemmar drastiskt, i Rio de Janeiro tiofaldt. Det var också i detta läge, i december 1934, som Walther Sommerlath själv blev medlem.

När vi ser på antalet medlemmar i partiet, bör man inte begränsa sig till dem som var medlemmar i kärnorganisationen NSDAP utan även i andra partianknutna organisationer som kvinnoförbundet, lärarförbundet, Hitlerjugend och den tysk-brasilianska arbetsringen samt arbetsmarknadens organisationer *Deutsche Arbeitsgemeinschaft* och *Deutsche Arbeitsfront*. Medan NSDAP hade omkring 2 900 medlemmar, räknade organisationen totalt i slutet av 1930-talet omkring 12 000 medlemmar. Den tyska kolonin i Brasilien har beräknats till omkring 89 000 personer.

Vi vet dessvärre inte så mycket om läget i det lokala föreningslivet i den stora industristaden São Paulo, men Moraes konstaterar i alla fall, att partiet hade en särskilt stark ställning just här. Det kan inte uteslutas att en orsak ligger i skillnaden mellan industri- och jordbruksmiljö samt det förhållande att de senaste decenniernas tyska invandrare just sökte sig till industrierna. I São Paulo bodde också en stor del av den tyska kolonin. 1940 uppgick den till

⁷⁷ Moraes s 252 ff.

⁷⁸ Moraes s 264 ff.

drygt 33 000 personer, medan huvudstaden Rio de Janeiro inte räknade mer än omkring 10 000 tyskar.

Vi har således inga personliga vittnesmål. Men det står i varje fall klart, att Walther Sommerlath levde i en stad där partiet hade en särskilt starkt ställning, samt att han blev medlem när partiet var etablerat i alla kretsar i den tyska kolonin och dessutom hade ledningen över det lokala föreningsliv, där han sedan länge varit engagerad. Till detta kan läggas att han var gift med en icke-tysk brasiliansk medborgare, och att även barnen var brasilianska medborgare. Det är inte otänkbara, att han i den atmosfär som rådde och för att legitimera sin ställning i den tyska kolonin, kunde ha känt ett behov att markera sitt eget tyska medborgarskap.

När vi sedan betraktar statistiken över medlemmarna, ser vi att Walther Sommerlath på alla sätt ingår i de grupper som var särskilt starkt företrädda. Läger vi samman de två grupperna affärsmän blir denna kategori den i särklass största (32 %). Även åldern gör honom till en typisk medlem, då han var född 1901 och faller in i den största ålderskategorin (f. 1899-1904, 22,9 %). Han representerar även den dominerande gruppen avseende födelseort, födda i Tyskland före 1919 (92,77 %), även om detta är mer naturligt. Under alla omständigheter är det uppenbart att personer med hans bakgrund och yrke var särskilt rikt företrädda.

Det finns inga kända uppgifter om eller hur Walther Sommerlath skulle ha utnyttjat sitt medlemskap i partiet, eller om han över huvud taget varit verksam där. Han hade under alla omständigheter ingen framskjuten plats i organisationerna. Till de främsta källorna rörande partiet och dess medlemmar hör de arkivfilmer som Förenta staternas regering lät göra omedelbart efter kriget 1945-1946. Historikern Luís Moraes, som är den störste kännaren inom detta område, har meddelat författaren, att han under sin forskning i detta material samt andra handlingar och publikationer från partiet i Brasilien inte har stött på namnet Walther Sommerlath. Därmed säger han sig även bekräfta det som han tidigare meddelat även "the reporter of the Swedish TV".⁷⁹

Till detta kan läggas att brasilianska säkerhetstjänsten i slutet av 1930-talet hade en tät kontroll av NSDAP och den tyska kolonin. I säkerhetstjänstens arkiv som innehåller åtskilligt material rörande tyska intressen har heller inte namnet Walther Sommerlath påträffats⁸⁰. Det har således inte påträffats några vittnesbörd om att han skulle ha varit aktiv som partimedlem.

8. Begreppet *Wehrwirtschaft*

En annan i sammanhanget viktig faktor är verksamheten vid Firma Wechsler und Hennig och efterträdaren Firma Walther Sommerlath. Företaget var vid övertagandet en mindre rörelse med civil inriktning på elektriska konsumtionsartiklar. Men krigsförberedelserna närmade sig, och företaget skulle obönhörligt sugas in i den allmänna mobiliseringen.

Med sitt begrepp *Wehrwirtschaft*, krigsekonomi, ville den tyska regimen föra fram en ny ekonomisk princip. Det nya var inte bara att en stor andel av den civila produktionen skulle tas i anspråk för militära ändamål, utan att all ansträngning skulle ses som en del av den totala

⁷⁹ Meddelande av Luís Moraes till förf. 10/6 2011.

⁸⁰ Meddelande 28/6 2011 från Simone Lucena Cordeiro, chef för Permanent Records Collection, Arquivo Público do Estado de São Paulo efter undersökning i säkerhetstjänsten DEOPS-SP arkiv; Familjearkivet.

krigsansträngningen. Delvis var detta byggt på erfarenheter från första världskrigets materialkrig, men till stor del utgick det även från nya totalitära principer. Metoden var att ställa om det ekonomiska livet i Tyskland genom att omvandla det liberala och marknadsinriktade näringslivet till en gemensam statsdirigerad krigsekonomi. Den enskilda människans ekonomi och yrkesliv skulle nu anpassas efter de krav som ställdes under ett totalt krig, och självklart skulle även samtliga företag med personal och produktionsapparat ingå i ansträngningen.

Men denna mobilisering kom att dröja längre än man från centralt håll hade avsett. Regimen måste under lång tid på 1930-talet ta hänsyn till befolkningens krav och konsumtionsbehov, nu när välståndet började stiga efter den långa depressionen. Med krigsutbrottet i september 1939 befann sig även det tyska näringslivet officiellt i krigstillstånd, men det skulle dröja ytterligare en tid innan man kan tala om en egentlig krigsekonomi. Den brittiske ekonomhistorikern Alan S. Milward har använt sig av uttrycket "blixtkrigsekonomi" för att beteckna den ekonomi som var tillräcklig för att garantera de tyska truppernas inledande segrar, utan att man behövde riskera den egna befolkningens önskemål. Behoven kunde den första tiden tillfredställas genom en begränsad omställning av den egna produktionen samt ett intensivt utnyttjande av de besegrade staternas tillgångar.⁸¹

Samtidigt drevs planläggningen vidare mot en krigsekonomi. Tre viktiga förutsättningar stod i förgrunden för att man skulle anse sig kunna garantera en uthållig insats: upplägning av förråd, total koncentration av all produktion till militära behov genom omställning av hela produktionsapparaten på bekostnad av civil tillverkning, införande av massproduktion av krigsmateriel genom koncentration av produktionen till de effektivaste storföretagen. Trots den starkt betonade målsättningen att successivt genomföra en centralisering av produktionen, hämmades länge planeringen genom konkurrens mellan olika inflytelserika myndigheter.

Över all organisation stod naturligtvis Adolf Hitler. Direkt under honom och utanför den reguljära organisationen stod Hermann Göring som ansvarig för att genomföra den gällande fyraårsplanen. I avsikt att skynda på utvecklingen hade man på nyåret 1938 inrättat en *Generalbevollmächtig für die Wirtschaft* med Walther Funk som ekonomi- eller näringsminister. Funk bar ansvaret för totalt omkring 180 000 företag i Tyskland, varav omkring 25 000 företag på ett eller annat sätt var viktiga för krigsansträngningen. Till någon av dessa kategorier hörde med all sannolikhet Firma Wechsler und Hennig eller senare Firma Walther Sommerlath.

För att ytterligare driva på utvecklingen skapades i mars 1940 ett *Reichsministerium für Bewaffnung und Munition* under ledning av Fritz Todt som rustningsminister. Vid sidan av detta stod de rent militära organen, främst det inom *Oberkommando der Wehrmacht* organiserade *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*, som snabbt expanderade under ledning av generalen Georg Thomas. Thomas i sin tur bar ansvaret för de rena krigsmaterielindustrierna, som år 1940 uppgick till drygt 5 400 företag. En kompetenskonflikt rådde mellan Funk och Todt å ena sidan, samt mellan dem och Thomas å den andra, där Thomas hade en starkare ambition att anpassa all produktion efter de rent militära målen.⁸²

⁸¹ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band I, Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik (Stuttgart 1979; Hans-Erich Volkmann) sid 208 ff.

⁸² Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941. Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegführung (Stuttgart 1988; Rolf-Dieter Müller) sid 350 ff.

Genom olika slags förordningar och inskränkningar drevs utvecklingen vidare mot ett näringsliv som 1939 var åtminstone delvis mobiliserat. Man har beräknat den tyska rustningsindustrins andel av den samlade industriproduktionen till 7 % 1938. Från 1938 till 1939 steg rustningsindustrins andel betydligt, men från 1939 till 1940 var ökningen drastisk.⁸³

I förhållande till Funks ekonomiministerium kunde rustningsministeriet och Fritz Todt gradvis öka sitt inflytande. Kort före anfallet mot Frankrike i maj 1940 ansåg sig Todt redan ha utfört en genomgripande nyordning av den tyska krigsekonomin. Kravet hade varit att ställa om hela näringslivet till krigsproduktion och att fullfölja Hitlers anvisningar från december 1939 att ”under hänsynslöst strypande av civila behov skapa förutsättningar för seger genom ett raskt avgörande”.⁸⁴ Under de första krigsåren ökade rustningsindustrin sin andel av den tyska krigsekonomin till att omfatta hela 75 % av bruttonationalprodukten.⁸⁵

Det kan bara ha varit en tidsfråga innan även företag som Firma Walther Sommerlath skulle mobiliseras.

Att förbereda sig för kris eller krig genom att planera mobilisering av näringslivet var naturligtvis inte någonting som bara förekom i Tyskland. Ett näraliggande exempel – dock under andra omständigheter – är den verksamhet som genomfördes i Sverige av Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap från 1928. Kommissionen tillsattes på basis av erfarenheterna från första världskriget, och den kom att genomföra ett värdefullt planeringsarbete innan kriget kom och då den ersattes av nya organ som Statens ammunitionsnämnd och Försvarsväsendets verkstadsnämnd. Själva fabriksplanarbetet prioriterades när läget förvärrades, och man arbetade med att upprätta krigsleveranskontrakt med enskilda företag. Ändå uppfattades läget som långt ifrån tillfredsställande när kriget slutligen bröt ut.⁸⁶

Sedan lång tid tillbaka hade det stått klart att även Sverige i händelse av krig måste anlita inhemsk privat verkstadsindustri för sin materielförsörjning. Verkstadsföretagen sågs som en möjlig rustningsindustri av betydande mått, om den ställdes om till krigsmaterielproduktion. Man lyckades också med en omställning, trots att Sverige aldrig befann sig i krig. Verkstadsindustrins rent militära produktion uppgick under 1939 till 6 % av den totala verksamheten. Fortfarande rådde under detta år en fredsekonomi, men redan 1940 ökade andelen militär produktion till 22 %. Under 1942 ökade den till 26 % för att sedan hålla sig på hög nivå under hela kriget.

Naturligtvis varierade andelen mellan olika industrityper. Särskilt omfattande militär produktion fick instrumentfabriker med i genomsnitt 40 % samt plåt- och maskinindustrier. Den elektriska industrin nådde snabbt en mycket hög nivå men kom sedan att falla tillbaka något under de följande åren. Omställningen till militär produktion bidrog till att kompensera bortfall i export och civil produktion. Perioden 1941 till 1943, som i Sverige har betecknats som en ”krigshögkonjunktur”, är karakteriserad av en relativt stabil balans mellan å ena sidan

⁸³ A.G. Ploetz Verlag, Würzburg, *Geschichte des Zweiten Weltkrieges. 2. Teil, Die Kriegsmittel* (1960) sid 21, 26.

⁸⁴ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1, sid 479.

⁸⁵ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 9, Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939-1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung. ‘Menschenführung’ in Rüstungsunternehmen der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft (München 2005; Georg Wagner-Kyora), sid 388 f.

⁸⁶ Olle Månsson, Industriell beredskap. Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget (Stockholm 1976) sid 207 ff.

en minskad hemmamarknad och en reducerad export samt å den andra ökade statliga krigsmaterielbeställningar.⁸⁷

9. Firma Walther Sommerlath

Efter det att Walther Sommerlath hade förvärvat Firma Wechsler und Hennig, vidtog samma procedur som några år dessförinnan för Wechsler. Notarien Paul Endlich underrättade myndigheterna om att affärsmannen Walther Sommerlath nu drev en metallvarufabrik under namnet Firma Walther Sommerlath. Kapitalet uppgick till 50 000 riksmark. Prokuristerna Engels och Bongertmann skulle även fortsättningsvis kunna teckna firman, men endast båda i förening.⁸⁸

Kort därpå uttalade Industri- och Handelskammaren, att frågan gällde en på polisens tillskyndan genomförd arisering av företaget, och att man därför inte hade några invändningar mot förändringen.⁸⁹ Den 26 maj meddelade myndigheterna att det nya företaget var infört i handelsregistret.⁹⁰ Den 9 juni underrättade Engels och Bongertmann på företagets vägnar, att företagets kapital utan avdrag för skulder uppgick till 50 000 riksmark samt att företaget inte ägde någon fastighet. Det senare hade ju varit fallet under Wechslers tid.

Det kan noteras att firman i huvudet på sitt brevpapper angav namnet *Walther Sommerlath (früher Wechsler und Hennig, gegr. 1911)*, vilket innebär att grundandet sannolikt räknades från det år då Wechsler kan ha börjat bedriva sin ingenjörsvksamhet. Verksamhetsområdet angavs till *Metallwaren- und Apparate-Fabrik*.⁹¹

Det har förts på tal att material av intresse rörande Walther Sommerlaths affärsuppgörelse med Efim Wechsler kunde finnas i Deutsche Banks arkiv i Frankfurt. Detta har undersökts av Ralf de Toledo Sommerlath, men de tre dokument som har påträffats innehåller ingenting av värde för denna redogörelse. En rör inbetalningar till huset vid Nikolassee. De andra två behandlar olika mindre uppgörelser utan datum och utan närmare specifikation.⁹²

Företaget skall i den äldre fabriksbyggnaden på Wassertorstrasse ha omfattat en yta av omkring 50 ggr 50 kvadratmeter. Före kriget var man ett konsumentvaruföretag med tillverkning av elektrisk apparatur som hårtorkar och kaffekokare. Men snart skulle firman på Wassertorstrasse komma att fogas in i en helt annan verklighet.

Ambitionen varierade således på olika håll, men kvar stod avsikten att inlemma all produktion i krigsekonomin. Särskilt gällde det att utnyttja civil produktionsresurs på ett sätt som gjorde den användbar även för militära ändamål, eller som en av förespråkarna för den nya ekonomin uttryckte det: ”en pianofabrik kunde utan alltför stor omställning tillverka flygplansvingar.”⁹³

⁸⁷ Ulf Olsson, Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget (Göteborg 1973) sid 119 ff.

⁸⁸ Paul Endlich 2/5 och 3/5 1939 till Amtsgericht Berlin; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr.21524.

⁸⁹ Industrie- und Handelskammer zu Berlin 24/5 1939 till Amtsgericht Berlin, Registerabteilung 552; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr.21524.

⁹⁰ Amtsgericht Berlin 26/5 1939; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr.21524.

⁹¹ Firma Walther Sommerlath 9/6 1939 till Geschäftsstelle des Amtsgerichts Berlin; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr.21524.

⁹² Deutsche Bank AG, Corporate Citizenship, Frankfurt am Main 20/7 2011 till Ralf de Toledo Sommerlath. Familjearkivet.

⁹³ Stefan Th. Possony, Die Wehrwirtschaft des totalen Krieges (Wien 1938) sid 111.

Firma Walther Sommerlath var sedan den 15 augusti 1940 med sina 38 anställda organiserat som ett försvarsföretag eller *W-Betrieb*. Mot den bakgrund som tecknats ovan, kan det ändå förefalla som om företaget ganska sent hade mobiliserats i krigsekonomin. Detta kan stämma med bilden av den relativt långsamma industrimobiliseringen, trots alla direktiv och uttalanden.

En betydande ändring inträdde emellertid efter det att Albert Speer hade tillträtt som rustningsminister efter Todts död under dunkla omständigheter. Så vitt det kan utläsas av den officiella klassificeringen i krigsmaterielslag, omfattade produktionen i Firma Walther Sommerlath i februari 1943 detaljer av olika slag till utrustning för pansarfordon, transportvagnar utan motorer, finmekanik och optik samt gasmasker och filter till sådana.⁹⁴ Vid den tiden hade i alla fall omställningen ägt rum.

Företaget blev således under kriget underleverantör till ett antal större och mindre verkstadsföretag, där sammanställning och montering skedde. Antalet kunder skiftade under krigsåren men uppgick i medeltal till ett hundratal årligen. Här återfinns många av de bekanta företagen inom krigsmaterielområdet.⁹⁵ Närmare uppgifter rörande tillverkningen har sökts i militärindustriarkiven hos Bundesarchiv-Lichterfelde men utan resultat. Företaget var naturligtvis i förhållande till den samlade produktionen obetydligt, och det var dessutom underleverantör till rena krigsmaterielindustrier.

Heinrich Engels blev en viktig medarbetare, särskilt efter det att företagets verkmästare hade slutat, och han uppbar en årlig ersättning som motsvarade 5 % av årsvinsten.⁹⁶ Men när bombkriget allt mer drabbade Berlin, pressades företaget. Man måste avdela personal för luftskydd och brandvakt⁹⁷, och allteftersom motgångarna hopade sig började medarbetare kallas till militärtjänst. I krigets sista desperata slutskede i mars 1945 inkallades personal, och företaget uppmanades att ställa all manlig personal till förfogande som kunde avvaras eller ersättas av kvinnlig arbetskraft.⁹⁸

10. Firman upphör

Firman hade i februari 1945 förstörts så gott som fullständigt i ett bombangrepp som ödelade i stort hela stadsdelen Kreuzberg, och företaget hade således vid denna tid i praktiken upphört att existera. Alice Sommerlath och barnen hade redan 1943 lämnat Berlin och flyttat till Heidelberg, där hela familjen bodde vid krigsslutet. Men från 1946 försökte Walther Sommerlath återknyta kontakten med de anställda. Han fick brev från fru Bongertmann och från Kurt Hein, en annan av de anställda som hade kommit i krigsfångenskap i England. I ett brev till Engels meddelade han, att såvitt han visste, hade inte ryssarna utan de tyska myndigheterna lagt beslag på återstående maskiner. Han frågade om Engels visste vad som hänt med de andra i firman och sände sina hälsningar till honom och hans hustru.⁹⁹

⁹⁴ Reichsbetriebskarte (produktionskort) 27/2 1943; Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde R 3/2002.

⁹⁵ Debitoren- und Kreditoren-Salden; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

⁹⁶ Walther Sommerlath 24/1 1941 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

⁹⁷ Polizeipräsident Berlin 22/8 1942 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

⁹⁸ Rüstungskommando Berlin V des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion 3/3 1945 till Firma Walther Sommerlath; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

⁹⁹ Sommerlath 30/5 1946 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

Engels svarade omgående och personligt. Han och hans familj levde under knappa omständigheter. Han arbetade nu i ett annat företag som stod under sovjetisk ledning och tillverkade för sovjetiska ändamål. Han hade själv lyckats ta till vara en del handlingar från den gamla firman.¹⁰⁰

Walther Sommerlath svarade, att han hade diskuterat möjligheterna att få tillbaka maskinerna samt att han hade tillfrågats om han ville försöka väcka liv i företaget. Han såg emellertid inga utsikter för detta. Alla banktillgodohavanden var tagna i beslag, och han såg knappast någon möjlighet att falla tillbaka på bidrag från hustruns släktingar i Brasilien. Men han bad ändå Engels om råd, huruvida han under rådande politiska förhållanden skulle försöka komma tillbaka till Berlin.¹⁰¹

Men Engels var inte optimistisk. Visserligen skulle man nog kunna starta firman igen med inriktning på den ursprungliga produktionen av hårtorkar och annan frisörmateriel, men det saknades råmaterial och frisörerna var inte någon köpstark grupp i tidens Berlin. Det fanns knappast några utsikter att Sommerlath skulle kunna komma tillbaka till Berlin.¹⁰²

För Walther Sommerlath stod det nu allt mer klart, att han inte hade någon framtid i Berlin eller i Tyskland överhuvudtaget. Han anförtrodde Engels, att han umgicks med tanken på att återvända till Brasilien för att försöka bygga upp en ny framtid för sig och familjen. Han hade försökt få loss medel för att i första hand kunna betala inestående lön till sina närmaste medarbetare, bland dem Engels, Johanna Bongertmann och firmans verkmästare. Han anförtrodde även Engels, att brodern Ernst just kommit tillbaka med mycket ljusa intryck från ett biskopsmöte i Sverige, och att han haft kontakt med en soldat som suttit i samma ryska fångläger som hans andre bror Paul. Om han inte hade lyckats fly från Berlin i tid, hade han nog själv suttit där.¹⁰³

Ändå ville inte Sommerlath helt ge upp tanken på att återvända till Berlin för att starta firman igen. Han stod i upprepad kontakt med juridiska rådgivare för att sondera möjligheten att återfå de nödvändiga maskinerna.¹⁰⁴ Men vid årsskiftet var nog frågan avgjord. I ett mycket öppen hjärtigt och varmt brev till Engels meddelade han sina närmaste planer. Han hade lyckats få utresetillstånd ur Tyskland och inresetillstånd till Brasilien. Avsikten var att resa till Hamburg och att där embarkera ett brasilianskt fartyg. Han hade kommit fram till att efter förlusten av företaget och alla tillgångar, den enda utsikten att få en framtid för sig och familjen var att återvända till Brasilien. Det var med tungt hjärta för han var fäst vid sitt land, sina släktingar och vänner. Men han ansåg sig ändå vara skyldig sin familj detta, då han kort före kriget hade fört dem från deras hemland till Tyskland.

Han försäkrade åter Engels, att han skulle kompensera sina närmaste medarbetare för den inestående lönen, antingen i pengar eller in natura, vilket de föredrog. Och för att Engels skulle veta var han fanns, uppgav han svågerns adress där han skulle kunna nås den närmaste tiden: Dr. Renato Soares de Toledo, Rua Direita 49, São Paulo.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Engels 14/6 1946 till Sommerlath; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

¹⁰¹ Sommerlath 2/8 1946 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

¹⁰² Engels odat. 1946 till Sommerlath; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

¹⁰³ Sommerlath 2/10 1946 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

¹⁰⁴ Sommerlath 1/11 1946 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

¹⁰⁵ Sommerlath 20/1 1947 till Engels; Dipl.-Ing Barbara Heise. Familjearkivet.

Även med Johanna Bongertmann hade Walther Sommerlath direkt kontakt. Hon hade förstått att familjen Sommerlath hade tankar på att försöka återvända till Brasilien och önskade dem all framgång med detta. Hon kunde förmedla nyheter om flera av de närmaste i firmans personal, och hon tog tillfället att fråga Walther Sommerlath om han hade adressen i Brasilien till Efim Wechsler. Uppenbarligen räknade hon med, att Sommerlath och Wechsler hade stått i kontakt.¹⁰⁶

Sommerlaths direkta svar är inte bevarat, men däremot ett brev till Johanna Bongertmann från São Paulo i augusti 1947. Familjen hade blivit mycket väl mottagen av släkten i Brasilien, kunde han berätta. Han hade sänt paket med kaffe, cigaretter och tvål till Engels, och inom kort skulle han sända varor även till Bongertmann. En tredjedel av lönen hade han anslagit till försändelser till Tyskland. Han förde även på tal de medarbetare som kallats in till militärtjänst och frågade om Bongertmann hade hört något från dem eller visste om de hade återvänt. Nu kunde han också anförtro henne att han hade besökt Rio de Janeiro. Han hade visserligen ännu inte träffat Wechsler, men enligt vad han visste levde Wechsler i staden och hade det väl.¹⁰⁷

Slutpunkten för Firma Walther Sommerlath sattes 1957. Sommerlath begärde då att man i handelsregistret skulle föra in att firman hade upphört att verka. Skrivelsen bestyrktes av notarie Ernst Schneider, Berlin.¹⁰⁸

11. Vilka förvärvade företag under ariseringsprocessen?

Det råder naturligtvis ingen tvekan om att ariseringsprocessen under 1930-talet fick existentiella följder för judiska affärsmän och deras närmaste samt djupgående konsekvenser för det tyska näringslivet. Vi har också sett att själva ariseringen drevs fram obevekligt, men att den samtidigt också kunde vara diffus och ibland motsägelsefull. Uppgörelserna ledde till att många köpare skodde sig, men också att en och annan försökte göra rätt för sig.

Enligt vissa källor var 39 532 judiska företag verksamma i Berlin i april 1938. Ett år senare, den 1 april 1939, hade 14 803 av dessa företag likviderats, 5 976 hade övergått i ariska händer, 4 136 höll på att övergå och beträffande 7 127 pågick undersökning. Det framgick inte klart vad som hände med övriga 7 490 företag.¹⁰⁹

I studien av Frank Bajohr rörande 310 ariserade företag i Hamburg har konstaterats att den helt dominerande delen av ariseringen inträffade under åren 1938 och 1939. Av 294 ägare emigrerade 68 %. I runda tal flyttade 30 % till USA, 21 % till Storbritannien, 11 % till Nederländerna och 11 % till Syd- och Centralamerika.

Frank Bajohr delar in de personer som övertog företagen i tre grupper. Omkring 40 procent övertogs av personer som aktivt utnyttjade situationen för att skaffa sig egen vinning. Inte sällan var det då fråga om partifunktionärer eller personer som tidigare varit anställda av den judiska näringsidkaren. De kunde ta vilka initiativ som helst för att pressa ned priset som

¹⁰⁶ Bongertmann 15/12 1946 till Sommerlath. Familjearkivet.

¹⁰⁷ Sommerlath 17/8 1947 till Bongertmann. Familjearkivet.

¹⁰⁸ Sommerlath 5/8 1957 till Amtsgericht, Handelsregister, Berlin-Charlottenburg; Landesarchiv Berlin, A Rep. 342-02 Nr. 21524.

¹⁰⁹ *Sverige och judarnas tillgångar (SOU 1999:20).*

exempelvis att hota med Gestapo eller med indragning av pass för att få ett lägre pris. Särskilt ofta förekom detta under slutet av ariseringsprocessen under 1939. Ungefär lika stor andel av företagen förvärvades av personer som kunde liknas vid "sleeping partners". De genomförde ofta formellt oklanderliga transaktioner men försökte ändå vinna på saken så mycket som möjligt. Den stora majoriteten av köpare ansträngde sig således för att profitera på affären.

Resterande 20 procent av företagen övertogs enligt Bajohrs forskning av välmenande affärsmän, som försökte ge de judiska ägarna rimlig ersättning. Många av dessa hade judiska vänner och övertog företagen först när deras bekanta var i nödsituation eller särskilt begärde det. Inte sällan gjorde de gemensamma överenskommelser utan myndigheternas sanktion. För att undvika myndigheterna kunde säljaren helt avstå från direkt ersättning mot att köparen fonderade medel, som skulle kunna tas i anspråk vid ett annat tillfälle. I några fall gick förvärvare så långt att de hjälpte sina judiska affärspartner att föra egendom i säkerhet utomlands för att där göra den tillgänglig för dem på nytt. Allt detta innebar i sin tur att den köpare som verkligen ville ge en rättmätig ersättning bröt mot gällande regelverk och i själva verket riskerade sin egen ställning.¹¹⁰

Att en köpare under vissa omständigheter kunde framstå som kriminell styrks av den författning av den 22 april 1938, som riktade sig mot överlåtelse pro forma av judiska egendomar till vänner eller bekanta. Den föreskrev, att tyska medborgare som medverkade till att dölja "den jüdischen Charakter eines Gewerbebetriebes zur Irreführung der Bevölkerung oder der Behörden" kunde dömas till tukthus eller fängelse under minst ett år. På grund av misstron mot uppgörelser med judar, var det inte förvånande att "Korrektheit" i affärsuppgörelser med judar ibland aldrig fick nedslag i de officiella handlingarna.¹¹¹

Det är mycket som tyder på, att Walther Sommerlath hörde till den senare kategorin i Frank Bajohrs sammanställning. Men om han nu gjorde det, är frågan hur kontakterna mellan Wechsler och Sommerlath tog form? Här leder spåren till Brasilien.

12. Kontakter med Brasilien

Under åren före kriget emigrerade således åtskilliga judar från Tyskland till Sydamerika. Vägarna kunde variera. En som var särskilt aktiv i ansträngningarna att underlätta förvärv av mark i Argentina och Brasilien var politikern Johannes Schauff. Hans verksamhet har beskrivits av Maria Luiza Tucci Carneiro¹¹². Som bas för verksamheten fungerade organisationen *Gesellschaft für wirtschaftliche Studien im Übersee*. Schauff var verksam i Berlin ända fram till 1936, då han själv tvangs emigrera till Vatikanen. Han reste upprepade gånger över Atlanten, och under perioden 1934-1939 besökte han Brasilien nio gånger. Det är oklart hur många judar han hjälpte eftersom statistiken inte upptar religion, men totalt fördelade hans organisation över 2 200 markstycken.

En särskilt framgångsrik metod var den s.k. triangeltrafiken. Mark förvärvades i provinsen Paraná genom placering av medel i ett depositionskonto i Tyskland tillhörigt den engelska

¹¹⁰ Frank Bajohr, 'Aryanisation' in Hamburg, *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*; New York 2002, s 256 ff.

¹¹¹ Wolfram Selig, "Arisierung" in München. Die Vernichtung jüdischer Existenz 1937-1939 (Berlin 2004) s 88.

¹¹² Maria Luiza Tucci Carneiro, *Cidadão do Mundo* (2010), s. 181 ff., 2010. Peter Mainka har i *Rôlandia – eine deutsche Siedlung in Brasilien im 20. Jahrhundert* (2008), undersökt den stora tyska bosättningen Rôlandia i provinsen Paraná.

organisationen Paraná Plantations. Dessa medel utgjorde en garanti för visum till Brasilien. Detta innebar även att medlen inte behövde lämna Tyskland, vilket också i regel var förbjudet genom valutabestämmelserna. För de deponerade medlen köpte engelska intressen i sin tur materiel från tysk industri för att bygga en järnväg mellan São Paulo och Paraná. Samtliga inblandade vann således på affären.¹¹³

Olika vägar har prövats för att finna ut hur Ilse Cohen (Wechsler) och särskilt Efim Wechsler kunde etablera sig i Brasilien. Några uppgifter om att Ilse Cohen, hennes make Wolfgang Cohen eller Efim Wechsler själv skulle ha varit inblandade i triangeltrafiken har inte påträffats. Maria Carneiro hänvisar till ett arkiv efter Schauff i Bolzano. Något sådant har inte påträffats, och varken Südtiroler Landesarchiv eller Stadtarchiv Bozen känner till ett sådant arkiv.¹¹⁴ Däremot finns strödda handlingar rörande Schauff hos *Kommission für Zeitgeschichte* i Bonn samt ett mycket omfattande och väl förtecknat arkiv hos *Institut für Zeitgeschichte* i München. Ingenting tyder dock på att information om familjen Wechsler skulle finnas i Bonn, och i München har inga uppgifter påträffats.¹¹⁵

Annat material som passagerarlistor och emigrantregister rörande familjen Wechslers utvandring har sökts i Hamburg. Rederiet *Hamburg-Südamerikanische Dampfschiffahrtsgesellschaft*, med vilket i varje fall Efim Wechsler reste, har efter kriget och översvämningen 1962 inte något material kvar från denna tid.¹¹⁶ Emigrantmuseet BallinStadt i Hamburg har inte heller något material, och Staatsarchiv Hamburg uppger att emigrantregister saknas för tiden 1935-1946.¹¹⁷ Som tidigare har nämnts tyder det mesta på att Ilse Wechsler reste över Genua.

Det står i alla fall klart, att utvandring till Brasilien var ett vanligt alternativ för judar i Tyskland. Det kan knappast råda någon tvekan om att detta i Wechslers fall underlättades genom insatser av familjen Sommerlath.

I samband med uppmärksamheten omkring programmet i den svenska kanalen TV 4 spårade tidningen Expressen år 2010 upp en släkting till Efim Wechsler i Jerusalem, den pensionerade domaren Daniella Wexler. Efim Wechsler var hennes morfars bror. Hon förklarade i intervjun, att hon dittills hade levt i föreställningen att Wechsler hade bytt sin fabrik i Berlin mot en kaffeplantage i Brasilien.

Samtidigt var Daniella Wexler medveten om att hennes släkt hade någon slags förbindelse med familjen Sommerlath. På en blogg skrev hon en historia under rubriken *The queen of Sweden and I*: "My mother left me seven cartons of letters and documents in which her whole life is stored. Even the water and electricity bills from all the places she lived. Among the papers I discovered a postcard with a picture of the king of Sweden and his wife. Just a postcard - but what was it doing there? So this is what my mother told me: Her father, my grandfather Yonah Wexler, had a brother in Berlin who was called Efim Wexler. Because of the hostile atmosphere in Germany, beginning in 1933, Efim decided the time had come to leave. In the newspaper, he saw a notice published by a German living in Brazil, an owner of coffee plantations. The man wanted to return to Germany and was looking for a business

¹¹³ Se även Frank Bajohr sid 123 med hänvisning till Staatsarchiv Hamburg, Oberfinanzpräsident, 14, 27/11 1935.

¹¹⁴ Meddelande till förf. 27/4, 28/4 2011.

¹¹⁵ Meddelande till förf. 2/5, 4/5 2011.

¹¹⁶ Uppgift till förf. 26/4 2011.

¹¹⁷ Meddelande till förf. 26/4, 2/5 2011.

owner who would be willing to exchange with him. They made contact. Efim, his wife and his daughter went to live in Brazil, and the German returned to Germany."¹¹⁸

Vem Daniella Wexler avser med uttrycket "his wife" är inte klart. Efim Wechslers hustru Gitlia hade avlidit långt tidigare, och i de brasilianska invandringsakterna angavs han som "frånskild".

Hur som helst togs frågan upp vid samma tid av den israeliska tidningen Haaretz i artikeln *The Makings of History/The metal maker and the coffee grower*: "Daniella Wexler has not yet opened all the cartons her mother left her; she'd rather paint. Queen Silvia's spokesman says, rightly, that these events took place before her birth (she was born in 1943), and she never asked her father about his past. That's not unusual because many German children did not talk to their parents about what happened then, but if that's true, how was she able to tell Daniella Wexler's mother that her father was the German who traded coffee plantations in Brazil for Efim Wexler's metal plant?"¹¹⁹

Här hade tidningen missuppfattat kontakterna. Det måste ha varit Daniella Wexlers mor som informerade om kontakterna mellan "tysken som bytte kaffeplantagerna i Brasilien mot Efim Wechslers verkstadsföretag." Under fortsatt inflytande av TV-programmet sammanfattade tidningen situationen på följande sätt: "This week two women, one in Stockholm and the other in Jerusalem, discovered that the family stories they have known since childhood may be incorrect. This is the stuff that occasionally inspires books and films, but in this case, it's generated widespread media coverage, because the woman in Stockholm happens to be Sweden's Queen Silvia."¹²⁰

13. De brasilianska egendomarna

Men man skall nog inte så enkelt avfärda den familjetradition som Daniella Wexler ursprungligen hade levtt i. Kärnpunkten var att en tysk affärsman skulle ha annonserat efter någon som var intresserad av att byta sitt företag i Berlin mot en kaffeplantage i Brasilien eller - med andra ord - någon var intresserad av att etablera sig i Tyskland mot att hjälpa den andre att etablera sig utanför Tyskland. Vi skall se djupare i frågan.

Walther Sommerlath hade första gången flyttat till Brasilien 1 juli 1920. 1925 gifte han sig i São Paulo med Alice Soares de Toledo. Sedan tiden för första världskriget hade hustruns släkt ägt en kaffeplantage Fazenda Jangada utanför São Paulo. Under de kommande decennierna ägdes delar av plantagen av olika grenar av släkten. Egendomen gick sedan 1920-talet under namnet Fazenda Santa Joaquina.¹²¹

¹¹⁸ www.quistberg.se, 2010-12-11, Historien om Sommerlath lever vidare. www.expressen.se/nyheter/1.2242987/jag-visste-inte-att-koparen-var-nazist.

¹¹⁹ www.quistberg.se, 2010-12-11, Historien om Sommerlath lever vidare.

¹²⁰ Haaretz 10/12 2010; <http://www.jewpi.com/the-makings-of-history-the-metal-maker-and-the-coffee-grower/>.

¹²¹ Oficial de registro de imóveis, títulos e documentos e civil de pessoa jurídica. Comarca de Sao Manuel, Estado de Sao Paulo 30/6, 16/8, 22/9 1915, 27/11 1919, 9/2 1926, 5/5, 12/5 1931, 31/10 1932. Familjearkivet.

Som nämnts redan sade Walther Sommerlath upp sig den 30 november 1937 från sin arbetsgivare i São Paulo, företaget Acos Roechling, och han återvände med sin familj till Tyskland i avsikt att skapa sig en ny framtid i det gamla hemlandet. Han fick ett nytt arbete hos firman Röchling-Buderus i Völklingen i Saar. Han hade nu etablerat sig i Tyskland. Trots detta reste han tillbaka till Brasilien för en tid under 1937 och 1938. Denna gång lämnade han familjen hemma i Tyskland.

Enligt Daniella Wexlers familjetradition var det således Walther Sommerlath som hade annonserat efter en affärsman i Tyskland som var villig att flytta till Brasilien. Men Efim Wechsler hade tidigt vänt sig mot Brasilien och genom dottern och svärsonen lyckats etablera sitt företag i Brasilien. Mot den bakgrunden är det inte onaturligt att ställa frågan om det inte kan ha varit Efim Wechsler som själv hade annonserat, och i så fall efter en tysk affärsman i Brasilien, som var villig att etablera sig i Tyskland. Än så länge har inte själva annonsen påträffats, men Walther Sommerlaths ärende tillbaka till Brasilien blir förståelig – oavsett vem som annonserade.

Under alla omständigheter tog nu Walther Sommerlath initiativet. Enligt officiella brasilianska handlingar medverkade han under kort tid till ett antal markförvärv inom släktens kaffeplantage Santa Joaquina. Den 16 maj 1938 förvärvade han tillsammans med sin hustru omkring 19 % av plantagen., den 17 mars 1939 ytterligare drygt 1 %. Han stod nu som ägare till drygt 20 % av egendomen och priset för hela förvärvet hade uppgått till 32 milréis.¹²² Valutan milréis hade skapats till följd av tidigare års kraftiga devalvering, och beloppet 32 milréis skrevs 32 000\$000.

De som överlät markområdena tillhörde alla hustrun Alice Sommerlaths närmaste släkt de Toledo. Kretsen utgjordes av hennes syskon och en svägerska. Samtliga transaktioner rörde sig således inom den relativt trånga släktkretsen. De ledde till att Walther Sommerlath fick en ganska betydande egendom att disponera – trots att han hade flyttat till Tyskland. Det är nu Efim Wechsler kommer in i handlingen.

Den 29 april 1939 sammanträdde i ett notariatskontor i São Paulo ett antal personer för att fullfölja en fastighetsaffär. Säljare var enligt protokollet tyske medborgaren Walther Sommerlath och hans hustru brasilianska medborgaren Alice de Toledo Sommerlath, för tillfället bosatta i Völklingen, Tyskland. Vid mötet representerades de av advokaten Carlos Eduardo de Toledo, en bror till Alice Sommerlath. Köpare angavs som tyske medborgaren Efim Wechsler, frånskild och även han bosatt i Tyskland. Wechsler representerades i sin tur av advokaten Octavio Mendes Filho. Det var samme man som något senare medverkade till likvideringen av den firma Wechsler und Hennig som familjen Wechsler tidigare hade etablerat i Brasilien. Som förmedlande part i fastighetsaffären framträdde advokaten Luis Augusto Teixeira de Assumpção.

Man noterade inledningsvis att säljarna Walther och Alice Sommerlath var ägare till 20,5 % av Fazenda Santa Joaquina i kommunen São Manuel. Andelen motsvarade den mark som man kort dessförinnan hade förvärvat. Plantagen omfattade en huvudbyggnad, hus för förvaltaren, generatorbyggnad, kaffeplantage, anläggning med ångmaskin, gårdsplan för torkning, fruktträdgård, boskap och diverse lös egendom. Paret Sommerlath angavs även som ägare till

¹²² Oficial de registro de imóveis, títulos e documentos e civil de pessoa jurídica. Comarca de Sao Manuel, Estado de Sao Paulo 16/5 1938, 17/3 1939. Familjearkivet.

tre aktier i Condomínio de Santo André. Aktiernas nominella värde var 5 milréis per aktie. Condomínio Santo André var en andelsegendom, omfattande ett landstykke på 1 miljon kvadratmeter. Den gränsade till Capuava järnvägsstation, tillhörande São Paulo Railway Company, i kommunen Santo André.

Därpå klargjordes att Walther och Alice Sommerlath dels sålde sin andel av Fazenda Santa Joaquina till Efim Wechsler för 40 milréis, dels överlät till Wechsler de tre aktierna i Condomínio de Santo André för ett överenskommet pris av 30 milréis. Säljarnas representant intygade att köparen överförde summan till dem, vilket också innebar att Wechsler övertog det fulla ägandet av tillgångarna. Samtliga parter förklarade sig nöjda med uppgörelsen. Avslutningsvis meddelade Sommerlaths advokat Carlos Eduardo de Toledo, att den kommande kaffeskörden var undantagen från uppgörelsen. Eftersom den var nära förestående, innebar åtagandet att det var säljaren som fick stå för kostnaderna för själva skörden.¹²³

I den officiella tidskriften Diario Oficial do Estado de Sao Paulo, en motsvarighet till Post- och Inrikes Tidningar, kungörs Wechslers köp av andelarna i Condomínio Santo André. Här anges visserligen namnet som ”Walter Weschler”, men det kan inte råda någon tvekan om att det gäller Efim Wechsler.¹²⁴

Överlåtelsen till Efim Wechsler av Fazenda Santa Joaquina registrerades i de officiella fastighetshandlingarna den 10 juni 1939.¹²⁵ Kronologin dessa hektiska dagar har sitt särskilda intresse. Den 21 april 1939 hade Wechsler fått sitt pass, och den 29 samma månad träffades överenskommelsen i São Paulo. Vid samma tid övergick Firma Wechsler und Hennig i Walther Sommerlaths ägo. De tidigaste officiella handlingar som bestyrker detta är från de första dagarna av maj. Den 24 maj anmälde Wechsler sin avsikt att emigrera till São Paulo, och två dagar senare infördes firman i det officiella handelsregistret i Sommerlaths namn. Den 10 juni registrerades således plantagen i Wechslers namn, och en vecka senare anlände han till Santos. Det fordrades både vilja, planering och tur, för att alla bitar skulle hamna på plats i detta kritiska läge.

Även om detta framstår som en bytesaffär och det långt ifrån är säkert om det verkligen har skett reella utbetalningar, vore det naturligtvis intressant att kunna få ett jämförbart värde för tidens brasilianska valuta. Av de olika metoder som prövats bör det vara enklast att utgå från den allmänna statistik som publicerades vid tiden. Brasilien införde i april 1939 ett nytt system för valutahandel baserat på ett värde av 16 500 réis eller 16,5 milréis för 1 US dollar. Detta var det officiella värdet, men vid sidan därav fanns särskilda kurser för turister och för överföring av utdelningar av kapital.¹²⁶ Vilka dessa kurser var har inte gått att fastställa.

Samtidigt skall den officiella kursen för riksmark vid denna tid ha varit 2,49 riksmark för 1 US dollar.¹²⁷ Detta skulle i så fall innebära att 6,6 milréis motsvarade 1 riksmark. Detta stöds

¹²³ Tabelião pedroso 29 april 1939; Décimo Tabelião de Notas; Raimundo da Costa Tudeia, São Paulo. Ytan på Fazenda Santa Joaquina angavs till ”25 alqueires /’tunnor’ / $\frac{3}{4}$ och 900 kvadratmeter”.

¹²⁴ Diario Oficial do Estado de Sao Paulo 29/4 1941.

¹²⁵ Oficial de registro de imóveis, títulos e documentos e civil de pessoa jurídica. Comarca de Sao Manuel, Estado de Sao Paulo 10/6 1939. Familjarkivet.

¹²⁶ Bank for International Settlements, Tenth Annual Report $\frac{1}{4}$ 1939-31/3 1940 (Basel 27/5 1940;

www.bis.org/publ/arpdf/archive/ar1940_en.pdf.

¹²⁷ <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/currency.htm>).

också av statistik från Nationernas Förbund som anger värdet på 1 riksmark till 40,12 US cent och värdet på 1 milréis till 6,05 US cent.¹²⁸

Wechsler var nu ägare till en betydande kaffeplantage samt en andel av egendomen i Santo André och kunde alltså anse sig som etablerad i Brasilien. Men han hade andra planer. I november 1939 överlät han hela kaffeplantagen till Alice Sommerlaths svåger João Baptista de Almeida Barbosa. Det var samme man som året innan tillsammans med Walther Sommerlath hade förvärvat stora delar av plantagen, motsvarande den mark som sedan hade överlåtits till Wechsler. Det officiella priset för fastigheten angavs till 30 milréis.¹²⁹ Fastigheten i Santo André behöll han emellertid ända till 1941. Den var belägen på en attraktiv plats relativt centralt i São Paulo, och den kom med tiden att tas i anspråk av stora industriföretag.

Här kan också påminnas om uppgiften att en förutsättning för tillstånd att invandra var att ansökan måste komma från en person boende i landet, samt att de brasilianska myndigheterna ville undvika invandring till industrier och städer. Prioritet gavs i stället åt lantbrukare eller sådana som arbetade i företag knutna till lantbruk.¹³⁰

Till bilden hör en flora av försök att underlätta inflyttningen. Flyktingar med osäkra visum kunde klassificeras som kapitalister med tillstånd till permanent uppehållstillstånd om de deponerade minst 30 000 milréis i en brasiliansk bank. Det förekom att andra underlättade detta genom att själva deponera motsvarande summa i flyktingens namn. När sedan uppehållstillståndet hade lämnats kunde beloppet återkrävas. Men permanent visum kunde även lämnas åt den som förvärvade en jordlott. Detta ledde inte sällan till snabba förvärv och försäljning av mark.¹³¹ Det förekom också att mark överfördes till flyktingar från Europa för att de skulle kunna räknas som jordägare.¹³²

Det finns inga uppgifter om bytesaffären mellan Efim Wechsler och Walther Sommerlath på ett eller annat sätt skulle vara ett led i sådana uppgörelser, men både kopplingen mellan Wechsler och kaffeplantagen och affären mellan Wechsler och Sommerlath måste ändå bedömas mot denna bakgrund.

Wechsler, som hade sina erfarenheter inom verkstadsområdet, började snart arbeta på en fabrik i São Paulo, och 1943 flyttade han till Rio de Janeiro. Han hade vid den tiden medel som räckte till att köpa en tomt i staden samt att där bygga ett hus och en mindre verkstad.

Samtliga dessa transaktioner med noggrant angivande av tomtmark, överlåtare och förvärvare samt pris är dokumenterade i de officiella handlingarna. Men om det verkligen var fråga om något egentligt utbyte av likvida medel i samband med alla dessa transaktioner framgår inte. Allt tyder på att detta var en uppgörelse, som hade iscensatts för att kompensera Wechsler för övertagandet av firma Wechsler und Hennig samt för att göra det möjligt för Wechsler att etablera sig i Brasilien.

¹²⁸ Société des Nations, Bulletin mensuel de statistique, 1939 vol. XX.

¹²⁹ Oficial de registro de imóveis, títulos e documentos e civil de pessoa jurídica. Comarca de Sao Manuel, Estado de Sao Paulo 21/12 1939. Familjearkivet.

¹³⁰ Tidskriften Jüdische Auswanderung 1936:1, 1939:1.

¹³¹ Jeffrey Lesser, Welcoming the undesirables. Brazil and the Jewish question (University of California Press 1995) s 96. <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft367nb2gm;chunk.id=0;doc.view=print>.

¹³² Jeffrey Lesser, sid 126.

<http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft367nb2gm;chunk.id=0;doc.view=print>.

Plantagen och marken i Santo André var således ersättning för Firma Wechsler und Hennig. Men man måste fråga sig om detta var hela sanningen. All erfarenhet av ekonomiska transaktioner i samband med ariseringen tyder på att myndigheterna hade god kontroll på skeendet. Ersättning levererades i sådana fall in på ett blockerat konto som myndigheterna och inte den judiske säljaren kontrollerade.

Överlåtelsen av Firma Wechsler und Hennig och registreringen på den nye ägaren ägde rum på ett mycket formellt sätt, och de handlingar som Efim Wechsler och Walther Sommerlath utväxlade bestyrktes av notarius publicus. Det är inte rimligt att tro, att affären mellan Sommerlath och Wechsler skulle gå spårlöst förbi, utan att de tyska myndigheterna noterade ersättningen eller var den placerades. Det normala var också att handelskammaren och andra institutioner godkände beloppet. En naturlig hypotes kan vara att Walther Sommerlath verkligen betalade en summa för firman, och att detta belopp var av en storlek som myndigheterna fann naturligt. Beloppet bör sedan ha satts in på ett blockerat konto, som var skrivet på Efim Wechsler.

Detta är en hypotes som styrks genom kunskaper om ariseringens regelverk och tidens tyska miljö. Motsvarande tillvägagångssätt i händelse av transaktion mellan mer välvilliga partners beskrivs även av Wolfram Selig i arbetet *"Arisierung" in München* (2004). Köparen kunde då inte sällan i hemlighet betala säljaren mer än de fick, och metoderna kunde skifta: "Vissa överlät till den judiske innehavaren till och med tillgångar i utlandet eller betalade i hemlighet en ränta."¹³³ Beskrivningen av överföring till utlandet stämmer väl överens med framställningarna hos Frank Bajohr, Martin Dean, Martin Friedenberger och Jeffrey Lesser ovan.

Mot denna bakgrund skulle fastigheterna i Brasilien endast bli en del av ersättningen, men framförallt den del som Wechsler verkligen kunde dra nytta av. Absolut säkerhet om eventuell betalning därutöver kan vi naturligtvis få enbart om transaktionerna kan beläggas i bevarat källmaterial.

Det kan påminnas om att man efter kriget kunde vända sig till tyska staten med anspråk på ersättning för ekonomiska skador, som man lidit under Tredje rikets tid. Wechsler vände sig också 1949 till den berörda myndigheten, *Wiedergutmachungsamt*, med krav på ersättning för sin fastighet på Belle-Alliancestrasse. Han reste emellertid aldrig några krav på ersättning för Firma Wechsler und Hennig. Det är inte en orimlig tanke, att han ansåg den överlåtelsen redan vara betald.

Frågan om de fortsatta kontakterna mellan Efim Wechsler och Walther Sommerlath efter kriget är inte helt enkel att besvara. Johanna Bongertmann hade i brev till Walther Sommerlath i december 1946 frågat om denne hade adressen till Efim Wechsler i Brasilien. Hon räknade tydligen med att de hade stått i kontakt.¹³⁴ Sommerlath kunde i augusti 1947 meddela henne, att han hade besökt Rio de Janeiro. Visserligen hade han ännu inte träffat Wechsler, men han kunde tala om att Wechsler bodde i staden och hade det väl.¹³⁵ Det får räcka med att notera de säkra uppgifterna att Johanna Bongertmann, som hade varit nära medarbetare till dem båda, utgick från att de fortfarande hade kontakt, samt att Walther

¹³³ Wolfram Selig, *"Arisierung" in München*. Die Vernichtung jüdischer Existenz 1937-1939 (Berlin 2004) s 89.

¹³⁴ Bongertmann 15/12 1946 till Sommerlath. Familjearkivet.

¹³⁵ Sommerlath 17/8 1947 till Bongertmann. Familjearkivet.

Sommerlath ganska snart efter ankomsten till Brasilien hade informerat sig om Wechslers tillvaro i landet.

14. Källor och litteratur

En betydande del av denna framställnings utvidgade version bygger på material som välvilligt har ställts till förfogande av bibliotekarien Bengt Nilsson, Linköping. Honom är jag stort tack skyldig. Värdefull hjälp när det gäller brasilianskt arkivmaterial har lämnats av historikern Fábio Koifman, Universidade Rural Federal do Rio de Janeiro.

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

Kartotekskort från NSDAP medlemsregister.

R 3/2002; Reichsbetriebskarte (produktionskort) 27/2 1943.

Landesarchiv Berlin

A Rep. 342-02 Nr. 42489.

A Rep. 342-02 Nr. 21524.

B Rep. 025-02 Nr. 881150.

Brandenburgisches Landeshauptarchiv

Rep. 36 A, G 3851/G 4024.

Arquivo Nacional, Rio de Janeiro

Polícia Marítima.

Serviço de Registro de Estrangeros; gm Fábio Koifman.

Notariatsintyg för Ilse Wechsler, Pública Fôrma; gm Fábio Koifman.

Intyg från säkerhetsavdelningen, Inrikesministeriet; gm Fábio Koifman.

Departemento Federal de Segurança Pública; gm Fábio Koifman.

Oficial de registro de imóveis, títulos e documentos e civil de pessoa jurídica. Comarca de São Manuel, Estado de São Paulo

Kopior hos Familjearkivet.

Dipl.-Ing Barbara Heise, Oldenburg. Kopior hos Familjearkivet.

Debitoren- und Kreditoren-Salden.

Skriftväxling mellan Polizeipräsident Berlin och Heinrich Engels.

Korrespondens mellan Walther Sommerlath och Heinrich Engels 1941-1947.

Korrespondens hos Familjearkivet

Korrespondens mellan Walther Sommerlath och Johanna Bongertmann 1946-1947.

Brev 2011 från Barbara Heise.

Firma Wechsler und Hennig 2/10 1936 till Heinrich Engels.

Brev från Walther Sommerlath till brodern Ernst 1920.

Skrivelse från Acos Roechling till Walther Sommerlath 1937.

Brev från Deutsche Bank, Frankfurt, 2011.

Material hos förf.

Meddelande från historikern Fábio Koifman, Universidade Federal Rural do Rio de Janeiro, 16/5 2011.¹³⁶

Korrespondens mellan förf. och historikern Fábio Koifman, Universidade Federal Rural do Rio de Janeiro, 2011.

Meddelande till förf. av historikern Luís Moraes, Universidade Federal Rural do Rio de Janeiro, 10/6 2011.

Korrespondens mellan författaren och bibliotekarie Bengt Nilsson, Linköping, augusti-september 2011.

Meddelande till förf. från Stadtarchiv Bozen 27/4, 28/4 2011.

Meddelande till förf. från Institut für Zeitgeschichte, München, 2/5, 4/5 2011.

Meddelande till förf. från Museu Judaico do Rio de Janeiro 12/5 2011.

Meddelande till förf. från Museu da Imigração e Colonização de Joinville 27/4 2011.

Meddelande till förf. från Hamburg-Südamerikanische Dampfschiffahrtsgesellschaft, Hamburg, 26/4 2011.

Meddelande till förf. från Emigrantmuseum BallinStadt, Hamburg, 26/4 2011.

Meddelande till förf. från Staatsarchiv Hamburg 2/5 2011.

Litteratur mm

Frank Bajohr, *'Aryanisation' in Hamburg, The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York 2002).

Stellan Bojerud, *Brasilien i andra världskriget*,

www.mopsen.wordpress.com/2010/01/03/refuserad-artikel-nr-2/; 22 juni 2011 kl 0900.

Maria Luiza Tucci Carneiro, *Cidado do Mundo* (2010).

Diario Oficial (Revista da Propriedade Industrial)

Diario Oficial do Estado de Sao Paulo

Martin Dean, *Robbing the Jews. Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945* (Cambridge University Press 2010)

Rosine De Dijn, *Das Schicksalsschiff. Rio de Janeiro-Lissabon-New York 1942* (2009)

Martin Friedenberger, *Fiskalische Ausplünderung. Die Berliner Steuer- und Finanzverwaltung und die jüdische Bevölkerung 1933-1945* (Metropol Verlag 2008)

Gunnar Hägglöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget* (Stockholm 1958).

Christopher Isherwood, *The Nowaks* (1935).

Jüdische Auswanderung 1936:1, 1939:1; (tidskrift).

Jeffrey Lesser, *Welcoming the undesirables. Brazil and the Jewish question* (University of California Press 1995).

¹³⁶ Meddelande till förf. från historikern Fábio Koifman 16/5 2011. Hos förf.

Luís Edmundo de Souza Moraes, *Konflikt und Anerkennung: Die Ortsgruppen der NSDAP in Blumenau und Rio de Janeiro* (Berlin 2005).

Rolf-Dieter Müller, "Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1939-1941. Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegführung" (*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 5/1*; Stuttgart 1988).

Olle Månsson, *Industriell beredskap. Om ekonomisk försvarsplanering inför andra världskriget* (Stockholm 1976).

Ulf Olsson, *Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under det andra världskriget* (Göteborg 1973).

A.G. Ploetz Verlag (Würzburg), *Geschichte des Zweiten Weltkrieges. 2. Teil, Die Kriegsmittel* (1960).

Stefan Th. Possony, *Die Wehrwirtschaft des totalen Krieges* (Wien 1938).

Reichsgesetzblatt 1938: I. Österreichische Nationalbibliothek; <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=dra&datum=19380004&seite=00001580&zoom=2>

Wolfram Selig, "Arisierung" in München. Die Vernichtung jüdischer Existenz 1937-1939 (Berlin 2004)

Société des Nations, Bulletin mensuel de statistique, 1939 vol. XX.

Sverige och judarnas tillgångar. Slutrapport från kommissionen om judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget (SOU 1999:20).

Georg Wagner-Kyora, "Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939-1945. Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung. 'Menschenführung' in Rüstungsunternehmen der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft" (*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 9*; München 2005).

Hans-Erich Volkmann, "Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik" (*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band I*; Stuttgart 1979).

Yacht Club São Paulo 70 años (2000).

[Http://kishinev80.ru/guide/b/196.html](http://kishinev80.ru/guide/b/196.html), 13/8 2011. Промышленность Бессарабии в конце XIX-начале XX в".

www.expressen.se/nyheter/1.2242987/jag-visste-inte-att-koparen-var-nazist.

www.jewpi.com/the-makings-of-history-the-metal-maker-and-the-coffee-grower/. Haaretz 10/12 2010, kl. 11:32.

www.quistberg.se, 2010-12-11, kl. 13:02, Historien om Sommerlath lever vidare.

www.wirtschaftslexikon24.net/d/, 22/5 2011 kl. 14:32.

[http://en.wikipedia.org/wiki/Brazilian_real_\(old\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Brazilian_real_(old)), 12/7 2011.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Reichsmark>, 13/7 2011.

<http://depatistnet.dpma.de/DepatisNet/depatistnet?window=1&space=menu&content=index&action=recherche>, 12/8 2011.

[Http://www.merchantnavyofficers.com/mendoza.html](http://www.merchantnavyofficers.com/mendoza.html), 14/8 2011.
Tidningen Folha i São Paulo <http://folha.com.br/>, 14/8 2011.
Tidningen La Stampa <http://www3.lastampa.it/archivio-storico/>, 14/8 2011.
www.bis.org/publ/arpdf/archive/ar1940_en.pdf; 12/9 2011.
<http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/currency.htm>); 12/9 2011.
https://www.commerzbank.de/de/hauptnavigation/konzern/geschichte/archiv_bestaende/archiv_bestaende.html. 26/9 2011. http://www.eugen-gutmann-gesellschaft.de/upload/abstract_ziegler.pdf. 26/9 2011.